

ספרי השטרות, הסופרים ומוסד ה"ערכי"

הרב ד"ר יפתח יצחק שנדורפי

מבוא	ג. מוסד ה"ערכי": מסגרות תיעוד
א. ספרי השטרות והסופרים	רשמיות ומשמעותן
1.א. התועלת שבספרי השטרות	1.ג. בימי הבית הראשון
2.א. החשש מקבצי השטרות	2.ג. בימי הבית השני – ה"ערכי" – מוסד
3.א. יחס חכמי הדורות אל ספרי השטרות	התיקוף והתיעוד
4.א. מספר ספרי השטרות	3.ג. לאחר החורבן וחורבנו של מוסד
5.א. מספר השטרות בספר	הערכי – תקופת המשנה והתלמוד
6.א. הסופרים טיבם ותפקידם בהעברת	4.ג. השפעת הערכי על ההלכה
מסורת הנוסח של השטר	5.ג. מוסדות התיעוד בגלות – תקופת
ב. מיון קבצי השטרות	הראשונים
1.ב. הגישה הכרונולוגית	ד. סיכום
2.ב. הגישה הסוגתית	

מבוא

על שלושה דברים השטרות עומדים: על ספרי השטרות, על סופריהם, ועל מוסדות התיעוד, התיקוף והמימוש שלהם.

חלקו הראשון של המאמר עוסק בקבצי השטרות. הוא פותח במבט על תרומתם של קבצי השטרות, ועל תרומתם של סופרי השטרות להעמדת הנוסח של השטרות. הוא ממשיך בהתבוננות על הסוגים השונים של הקבצים, ועל מועד התפתחותם. בחלקו השני הוא נוגע מעט במוסדות התיעוד, התיקוף והמימוש של השטרות בעם ישראל, בדגש על המוסד שהתקיים טרם חורבן הבית – מוסד הערכי.¹

* הרב ד"ר יפתח יצחק שנדורפי, מרצה במכללת אורות; מזכיר בית הדין לממונות מערב בנימין.
1. על מבנה השטר העברי ראו: י', ריבלין, שטרי קהילת אליסאנה, רמת גן תשנ"ה, (להלן: ריבלין, אליסאנה) פרק שישי י', ריבלין, הירושה והצוואה במשפט העברי, רמת גן אוניברסיטת בר אילן תשנ"ט, (להלן: ריבלין, הירושה) פרק שנים עשר, הנ"ל משנת הנחלות: דיני ירושה וצוואות בני-ברק מכון ספונים למשנת הקדמונים, תשע"ה, (להלן: ריבלין, הנחלות) פרק שנים עשר; יפתח יצחק שנדורפי, מחילת זכויות במשפט העברי כפי שהיא משתקפת בשטרי סלוק ומחילה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בר אילן רמת גן תשע"ב, (להלן: מחילת זכויות) פרק שביעי. על ספרי השטרות ראו גם: א' גולאק, אוצר השטרות הנהוגים בישראל, ירושלים תרפ"ו (להלן: גולאק, אוצר השטרות), הקדמה; ריבלין, אליסאנה פרק ראשון; מחילת זכויות שם.

א. ספרי השטרות והסופרים**א.1 התועלת שבספרי השטרות**

לספרי השטרות תועלת רבה, הן ציבורית-לאומית, והן פרטית. תועלתם של ספרי השטרות במישור הלאומי גלויה, בהיותם מסייעים בארגון, וביצירת נוסח אחיד ומקצועי. זו הסיבה בעתיד בחר רס"ג בספר השטרות להיות ראש חיבוריו בענייני המשפט, בשל "התועלת שתמצא האומה בספר השטרות"². בקרב האחרונים יש מי שמדגישים כי "ידיעת הנוסחאות וכתיבת השטרות למיניהם היא מקצוע גדול בתורה ובהם תלוי תלי תלין של הלכות דיני קנין והעדים הראויים להעיד וגו"³. גם החוקרים מעידים על כך:

כשם שתורת משפטינו הביאה לידי כך שעסקיהם וסדרי חייהם של בני עמנו בכל קהילותיהם המפורות היו מתנהלים בדרך אחת ועל פי סדר חקים אחר, כך גרמו השטרות העבריים לאחדות צורתם החצונית של החיים המשפטיים בכל רחבי הגולה... ומימים עתיקים אלו היתה נוסחא זו נשאת כדבר שבקדושה ממקום למקום בכל פזורי הגולה וגם הקהלות הנרחות ביותר שמרו עליה שלא להשמיט ושלא לחסר בה כלום...⁴

לא ייפלא אפוא שיש המייחסים את נוסחי השטרות לקבלה ממשה מסיני.⁵ לקובצי השטרות גם תועלות פרטיות. הראשונה שבהן, הכרת השטרות היא דרך קצרה ותכליתית להיכרות עם המוסדות המשפטיים גם באופן המעשי.⁶ בימים עברו, לימוד ספר שטרות הבטיח, בחברה המוסלמית, שסוגה זו הייתה מצויה אצלם, דרך קצרה למינוי נחשק למשרת שופט:

יש שאדם חוקר מקורות ועוסק בפרשנות... חמישים שנה ועדיין אינו נחשב בעל הלכה ועדיין אין עושין אותו קאצית, אבל מי שיעיין... וישנן את ספרי השטרות שנה או שנתיים וכי תעבור על יד פתחו והנה הוא כאחד המושלים ולא יארכו הימים עד שיעשה שופט באחת הערים...⁷

בנוסף ספר השטרות יכול לשמש ספר לימוד. חיבור כזה מאפשר לקיים את דברי רב יהודה, משמו של רב, בדבר הכשרת החכמים:⁸ "תלמיד חכם צריך שילמוד שלושה דברים: כתב,

2. הקדמת רס"ג לספר השטרות. מ' בן ששון, "שרידי מספר העדות והשטרות לרס"ג", שנתון המשפט העברי, יא"ב (תשמ"ו), עמ' 135-278 (להלן: שטרי רס"ג). את דבריו הוא מסייע בכך שהספר מתחיל במילים "אמר המאסף". יש הסבורים כי רס"ג ארגן את קובץ השטרות עוד בטרם נתמנה לתפקידו.
3. ר' משה ב"ר שלמה חדאד, דברי סופרים, גירבה תש"ז, הקדמה לספרו.
4. גולאק, אוצר השטרות, הקדמה, עמ' V.
5. פסיקתא זוטרתא ויקרא אמור נב.
6. ראו גולאק, אוצר השטרות, הקדמה, עמ' V "בשטרות נפגשים ומתאחדים ההלכה והמעשה, ועל ידי ידיעת השטרות הנוגעים לאיזה מקצוע משפטי אנו למדים מקצוע זה גם בתנאי קיומו בפועל ובאים לידי הבנה יותר עמוקה בטעמי הלכותיו ודרכי התפתחותן".
7. שטרי רס"ג, עמ' 19.
8. הקדמת בעל העיטור. שם בהקדמתו גרס: "רבא".

שחיטה, ומילה.⁹ ספרי שטרות נועדו לשמש כספר לימוד לפרחי הסופרים.¹⁰ היה מי שהציע את ספרו "אפילו בעיר גדולה של סופרים",¹¹ כספר לימוד לאב החפץ להכשיר את בניו להיות סופרים.¹² מחבר אחר פונה לאוכלוסייה רחבה יותר, בייעדו את ספר השטרות להנחלת ידע "לכל בעל הבית רב ותלמיד תושב ושכיר עובר לסוחר בכל מקום ובכל זמן".¹³ היה מי שהוציא את ספרו עקב לחץ שהופעל עליו, בעקבות ספרי השטרות שאולו.¹⁴ הוא רואה את תכלית הספר בהנגשת הדבר לכל מבקש: "ויהא הדבר שווה לכל נפש ואף להסופרים מהירים וצהירים בהירים מופלגים יהא תועלת גדול שלא יצטרכו לכלות זמן לעיין איך לכתוב שטר טוב בכל אופן היותר מועיל עפ"י תחז"ל (=תקנת חז"ל) דלית ליה פקפוק כלל..."¹⁵

2.א. החשש מקבצי השטרות

בצד יתרונם של קבצי שטרות, ישנו גם חשש מפניהם. החכמים ראו בעין לא אוהדת את ספרי השטרות כמקור לימוד מרכזי, בפרפרזה לדברי התלמוד "התנאים – מבלי עולם... שמורין הלכה מתוך משנתן".¹⁶ רס"ג, שכאמור חיבר בעצמו ספר שטרות, הסתייג ממי שחכמתו מסתכמת בידיעת השטרות בלבד. הוא ראה בדבר פחיתות. כך כתב על בוגר קורס מזורז בספרי שטרות:

אינו מתנשא בין בני האדם אלא בעשר נוסחאות מספרי השטרות שלמדן ברוב ההרגל כגון שטר החוב והאביזאריה והשותפות והצוואה ומה שהזמן מביא לידיהם בכל עת... והייתי רוצה לדעת סופר בין המוסלמים היודע בעל פה עשר נוסחאות מספרי השטרות מה תהיה עמדתו ביניהם; היעשה על ידי כך נאמן או בעל הלכה או משיב תשובות או שופט?¹⁷

9. חולין ט,א.

10. ספר השטרות להרב הנשיא רבנו יהודה בר' ברזילי הברצלוני, מהדורת שז"ח הלאברשטאם עפ"י "ספר התדיר לרבינו משה ב"ר יקותיאל מרומי" כתב יד אוקספורד, מיקצי נרדמים ברלין תרנ"ח, מהדורת צילום, ירושלים תשד"מ. (להלן: שטרי הרי"ב), עמ' 1. "שיהו נוחין להתלמד להבין".

11. רבי אליעזר ממילי, תיקון שטרות לכל חפץ, ווינציאה שי"ב (להלן: לכל חפץ), בהקדמה.

12. שם: "אל אחד מבניו יצוה כדי לחנכם כי גם זה תועלת רב ללמד את בני יהודה סדר השטרות".

13. שם: "זה ספר תולדות אדם ומקרו במשאו ובמתנו לכלכל דרכיו במשפט במראות השטרות אשר כולם נקבצו באו הנה ע"פ חז"ל ראוי לכל בעל הבית רב ותלמיד תושב ושכיר עובר לסוחר בכל מקום ובכל זמן ועת לכל חפץ".

14. רבי שמואל הלוי, ספר נחלת שבעה, הוצאת פרנקל, בני ברק (תש"ד?) (להלן: נחלת שבעה). וכך כתב בשער הספר: "תקוני שטרות שנרפסו בשנים קדמוניות תקון כ"מ מנהג אשכנזי ופולין ואף גם הם אינם בנמצא כי א' מעיר שנים ממשפחה והנה לרוב העצרת רבים וכי שלמים הם אתנו לחזור ולדפיסם (ללא ה"א! – כך במקור) ובהיות שאין מסרבין לגדולים. ובכן קמתי ונתעוררתי לאשר נתעוררתי להפיק רצונם וחפשי בחפוש נר מנר כחפוש ירושלים בנרות בכמה ספרי קדש וביחוד פרטי בספר הנחמד נחלת שבעה (שם הספר "נחלת שבעה" נכתב בגופן גדול בתוך הטקסט).

15. שם.

16. סוטה כב,א.

17. ש"מ שטרן, "קטע חדש מספר הגלוי", מלילה, ה (תשט"ו), עמ' 137-141. דבריו הובאו גם בשטרי רס"ג עמ' 19.

א.3. יחס חכמי הדורות אל ספרי השטרות

מחברי הקבצים משבחים מאד את חיבוריהם. למרות זאת, קבצי השטרות, שחוברו בתקופת כתבי היד כמעט ולא זכו להעתקות בדורות שלאחריהם. גם עם המצאת הדפוס לא הייתה להם עדנה וחלקם לא עלו על מכבש הדפוס עד ימינו. מסתמן אפוא פער, בין מחברי קבצי השטרות אשר החשיבו את חיבוריהם, והדגישו זאת בראשית חיבוריהם, לבין הבאים אחריהם שהחשיבו פחות. ייתכן כי הדבר קשור בחשש הנזכר של החכמים מפני הקבצים. ייתכן גם כי בספרי השטרות הצרכנים מעוניינים במהדורה חדשה ועדכנית, ולא דווקא בדבר בעל מסורת עתיקה. הדבר עולה בקנה אחד עם ההנחה, כי בכל דור משכללים את השטרות, ומוסיפים בהם את שנלמד במהלך הדורות. כך בכל דור יצא ספר שטרות עדכני. נראה כי רק קבצים שנספחו לחיבורים שהכילו חומר נוסף, כמו ספרי הלכה, או פירושים לתלמוד, זכו להידפס. לעומתם חבריהם העצמאיים לא זכו להיגאל מכתב ידם, חלקם עד ימינו.

שינוי המגמה ליחס חיובי כלפי קבצי השטרות, מתרחש ככל הנראה, עם המצאת הדפוס. אל החיבורים שנוצרו בעת הזאת התייחסו בכבוד, ואפילו ביראה. עקב כך הם זכו להדפסות חוזרות ונשנות. כך למשל הקובץ "נחלת שבעה" משמש מאות שנים, עד ימינו, כספר השטרות האולטימטיבי, בקרב קהילות האשכנזים.¹⁸

א.4. מספר ספרי השטרות

בקרב החוקרים יש שמנו עשרות קבצי שטרות שחוברו במהלך הדורות, זאת תוך מניית כתבי יד רבים, ואפילו קבצי שטרות שאינם רבניים.¹⁹ אחרים מזכירים שישה קבצים בלבד, אשר נכתבו על ידי גדולי חכמי ישראל:²⁰ שטרי רבנו סעדיה גאון (רס"ג), שטרי רב האי גאון (רה"ג), שטרי רבי יהודה הברצלוני (רי"ב), מחזור ויטרי, העיטור, ותיקון הסופרים של רשב"ש.

בראשונים נזכרים גם מספר תיקוני שטרות שאינם מוכרים לנו כיום כגון: תיקון סופרים לרבי יוסף טוב עלם,²¹ תיקון שטרות לרב יהודאי גאון,²² תיקון סופרים שכתבו הגאונים.²³ ייתכן כי מדובר בקבצים שאבדו לנו. לחילופין אפשר שאלו קבצים המזוהים כיום עם מחבר אחר.

18. על אף התבססות הספר, כספר השטרות המרכזי בקרב קהילות האשכנזים, המשיכו והוציאו בדורות שאחריו ספרים נוספים. ראו גולאק **אוצר השטרות** מבוא, עמ' XXXIX.

19. גולאק, **אוצר השטרות**, עמ' XXVI – XXX. בהקדמתו מנה עשרים וארבעה קבצים נדפסים. ותשעה עשר כתבי יד. חלקם נדפסו לאחר סקירתו. כך למשל י' מייזל, **פנקס קהילת ברלין, תפ"ג-תרי"ד**, ירושלים תשכ"ב (להלן: מייזל, **פנקס**).

20. רבי יצחק צבאח, **קובץ שטרות עבריים / לרבי יצחק צבאח**, (ההדרה ומבוא ר' למדן), תל אביב, תשס"ט. (להלן: צבאח, **קובץ שטרות**), עמ' 15.

21. **תוספות** גיטין פה"ב, ד"ה ולא ליכתוב איגרת.

22. **אור זרוע**, חלק א, שאלות ותשובות, תשמ.

23. **שו"ת מהר"ם פדובה**, נו.

א.5 מספר השטרות בספר

נראה כי במהלך השנים מספר השטרות בחיבורים משתנה. במשנה מצויים קטעי שטר בלבד מתוך שלושה שטרות. שטרות בודדים מצויים בהלכות גדולות. ב"ספר ברכות ושטרות" נשתמרו בידינו שניים: גט חליצה וגט חירות. בשטרי רס"ג חמישים וארבעה שטרות. בשטרי רב האי עשרים ושמונה. בשטרי הרי"ב, שבעים ושלושה, ושישה עשר נוספים לתחום הציבורי. בשטרי אליסאנה ארבעים וחמישה. בשטרי ש"ס מינכן ארבעים שטרות. בספר העיטור ארבעים וחמישה. במחזור ויטרי עשרים ותשעה. בשטרי יד רמ"ה עשרה וכולם עוסקים בגביית החוב. בראבי"ה שלושה עשר, והם עוסקים בענייני משפחה גיטין עבדים ושפחות. ב"תיקון סופרים" המיוחס לאלמושנינו ויפה ככל הנראה כשבעים שטרות. בתיקון שטרות קראקא ת"ד שלושים ותשעה שטרות. ב"לכל חפץ" שלושים ושמונה. ב"יפה נוף" שישים ושלושה. בתיקון שטרות פיורדא תנ"ח שבעים ושניים. בתיקון שטרות אמשטרדם תפ"א ארבעים וחמישה. ב"סדר תיקוני שטרות עם תרגום גרמני" ארבעים ושישה. בעלי הקבצים תפסו את הכמות כאיכות. לאור זאת מחברי הקבצים טרחו להציג בראש ספרם לא רק את כמות השטרות שבספרם, כי אם גם את הכמות בספרים שקדמו להם.

א.6 הסופרים טיבם ותפקידם בהעברת מסורת הנוסח של השטר

מסתמן כי תחום כתיבת השטרות הוגבל מראש ליחידים. הללו היו מצויים בתחום המשפטי היישומי בבית הדין. אלו הם סופרי הדיינים. נראה כי הם החזיקו במסורת של נוסחי שטרות בתחומים השונים, לרבות שטרי משא ומתן. יש מי שזוקף את העברת נוסח השטרות לזכותם של הסופרים.²⁴ החוקרים חלוקים האם מסורת זו גם הועלתה על הכתב כקובץ שטרות. כך עולה בין היתר מדבריהם של גולאק²⁵ ושל אסף.²⁶ אחרים, כמו ריבלין, סבורים שזו רק עברה כמסורת שבעל פה.²⁷

סופרי בית דין מצויים כבר בתקופת המשנה.²⁸ בתקופה זו הם אינם מזהים בשמותם. גם לא נזכר תחת אלו חכמים עבדו. בין התנאים היו מי שהחשיבו את סופרי השטרות להדיוטות.²⁹ ככל הנראה כוונת הדברים היא, כי הסופרים היו כותבים שלא כתקנות החכמים,³⁰ או שלכל הפחות הסופרים הכניסו לשונות שחכמינו לא תיקנו.³¹

24. גולאק, *אוצר השטרות*, הקדמה.

25. גולאק, *אוצר השטרות*, מבוא, עמ' XXVI.

26. ש' אסף, "ספר השטרות לרב האי גאון", *מוסף לתרביץ*, א, ג (תר"ץ), (להלן: *אסף*, רה"ג) מבוא, עמ' 5.

27. *ריבלין, הירושה*, עמ' 246.

28. *במשנה גיטין ג*, ב, נזכרים סופרי גיטין המכונים טפסים של גט למילוי. ושם בתלמוד *גיטין כו*, א, הרחבה בנידון אודות הסופרים, בית הספר לסופרים ועוד הנהגות סופרים. *במשנה בבא בתרא י*, ג, נזכרות הדרכות לסופר.

29. דבריו של הלל *בתוספתא כתובות ד*, ט: "דרש הלל הזקן לשון הדיוט" נאמרו על סופרי השטרות (של "כתובות אלכסנדריא"). גם דברי רבי מאיר בבבלי, *בבא מציעא קד*, א – "רבי מאיר היה דורש לשון הדיוט" – מתייחסים לסופרי השטרות.

30. *רש"י שם*, ד"ה דורש לשון הדיוט: "שהרגילו הדיוטות לכתוב שלא כתקנת חכמים...". היו מהראשונים שייחסו להם כתיבת שטר המכיל תנאי שנכתב שלא על פי ההלכה. ההלכה מחייבת שהתנאי יהיה

מנגד, יש הרואים בסופרים דמויות הצועדות יד ביד עם הדיינים, ונתונים לפיקוחם המתמיד של בתי הדין.³² לדעתם הסופרים מקצועיים בתחומם, או בלשונם של חכמינו "בקיאים". לראיה הם מביאים את הקביעה התלמודית כי "סתם ספרי דדייני מיגמר גמירי"³³ בתלמוד קושרים את הסופרים לחכם שעמד בראש בית הדין. כך למשל נזכרים סופרו של רב וסופרו של רב הונא.³⁴ במספר מקרים הם נזכרים בלשון רבים. כך אנו מוצאים את סופריו של אביי, ואת סופריו של רבא.³⁵ רב נחמן למשל מעיד כי אביו היה מסופרי הדיינים של שמואל, והוא זוכר כי העבירו הודעה בדבר היחס שיש לגלות לגבי שטרות מסוימים שנמצאו.³⁶

במקרים רבים הרבנים מגלים כי הסופרים בקיאים יותר מהם במה שנוגע לשטרות, להלכותיהם ולאופן התקנתם. לפחות חלק מהדיינים לא היו בקיאים באופן המדויק של רישום שטרי המשא ומתן.³⁷ במקרים מסוימים אפילו דייני בית הדין הגדול לא היו בקיאים באופן כתיבת הגט.³⁸

ביישוב הסתירה שבין המקורות הנזכרים מצויות שתי גישות. יש הרואים בכלל הסופרים, כמי שפעלו לעתים, שלא על פי הנחיות מורי ההוראה, ואף בניגוד להלכה. כך למשל סבור חיים סולובייצ'יק.³⁹ מנגד, דעתו של גולאק נראית שונה לכאורה במעט. גולאק נוטה לראות את הסופרים הן בתקופת המשנה והן בתקופת התלמוד ברמה דומה. לפי גולאק דברי

"כתנאי בני גד ובני ראובן". הכוונה כי יש להתייחס לשני המצבים. בנוסף יש להקדים את ה"הן" ל"לאו". ראשונים אחרים מייחסים לסופרים הכנסת קנס לשטר באופן הנחשב לאסמכתא, דבר אשר אינו מועיל על פי ההלכה.

31. **תוספות** שם, ד"ה היה דורש לשון הדיוט: "לשונות שלא תיקנו חכמים לכתוב אלא הדיוטות הורגלו לכותבן..." ועיינו גם ריבלין, **אליסאנה**, עמ' 17. שם דן בהרחבה אודות שלוש הדרכים ב"דורש לשון הדיוט".

32. ראו גולאק, **אוצר השטרות**, מבוא, עמ' XXIII. וראו גם מ', בניהו, "ספר יפה נוף וספרים ראשונים של תיקון סופרים", **אסופות תשנ"ג**, יד הרב נסים ירושלים, "השטרות קיבצם הסופר והעתיקם מתוך שטרות מקוריים. הוא כתבם אבל לא חיברם, ומסדריהם היו מורי הוראה ידועים".

33. **גיטין** ב,ב.

34. למשל, **בגיטין** פ,א.

35. **סנהדרין** כט,ב.

36. **בבא מציעא** טז,ב.

37. **בבא בתרא קלו,א**: "מתקיף לה רב חנינא מסורא: מי איכא מידי, דאנן לא ידעינן וספרי ידעי? שאלונוה לספרי דאביי וידעי, ולספרי דרבא – וידעי." **סנהדרין** כט,ב – ל,א: "ההיא אודיתא דלא הוה כתוב בה אמר לנא כתבו וחתמו והבו ליה. אביי ורבא דאמרי תרווייהו: היינו דריש לקיש, דאמר ריש לקיש: חזקה אין העדים חותמין על השטר אלא אם כן נעשה גדול. מתקיף לה רב פפי, ואיתימא רב הונא בריה דרב יהושע: מי איכא מידי דאנן לא ידעינן, וספרי דבי דינא ידעי? שאילינהו לספרי דאביי – וידעי, לספרי דרבא – וידעי. ההיא אודיתא דהוה כתב ביה, דוכרן פיתגמי וכל לישני דבי דינא, ולא הוה כתב בה במותב תלתא הוינא וחד ליתוהי. סבר רבינא למימר: היינו דריש לקיש. אמר ליה רב נתן בר אמי, הכי אמרינן משמיה דרבא: כל כי האי גוונא – חיישינן לבית דין טועין." שם בהמשך העמוד הגמרא מביאה גם את מנהגם של נקיי הדעת שבירושלים באופן ניהול הדיון.

38. **משנה גיטין** ו, ז: "...אמר רבי יוסי נומינו לשליח, אף אנו מקובלין שאפילו אמר לבית דין הגדול שבירושלים תנו גט לאשתי, שילמדו ויכתבו ויתנו..."

39. ראו למשל ח' סולובייצ'יק, "שטר בספר העיטור", **תרביץ** מא (תשל"ב עמ' 313-324).

השבח של האמוראים, וציון ידיעתם הגבוהה, מתייחסים גם לסופרים בתקופת המשנה. גם הם חשובים לדעתו כבקיאים.

אחרים, כמו ריבלין, מבחינים בדבר טיבם של הסופרים על בסיס כרונולוגי.⁴⁰ בעוד שבתקופת המשנה הסופרים נחשבו על ידי החכמים להדיוטות, הרי שבתקופת התלמוד נחשבו הסופרים לבקיאים. תיתכן גם חלוקה על בסיס גיאוגרפי. התנאים התייחסו לסופריהם כאן בארץ ישראל, ואילו האמוראים בתלמוד הבבלי, דיברו על סופריהם שחיו בבבל. שמא היה זה מחמת השלטון השונה. ייתכן גם כי המציאות החברתית בבבל יצרה מציאות בה הסופרים היו בקיאים יותר.

עוד ייתכן שההבדלים בין הסופרים אינם ניתנים להכללה כלשהי, כרונולוגית או גיאוגרפית, אלא כל סופר נידון לגופו. תיאוריהם של חכמינו התייחסו באופן ספציפי לסופרים אותם הכירו אישית.

גם בתקופות מאוחרות יותר אנו שומעים על סופרים רשמיים. בגניזת קהיר אנו מכירים מספר סופרי בית הדין בשמותיהם. בין המפורסמים שבהם ניתן למנות את הלל החזן בן עלי,⁴¹ חלפון הלוי בן מנשה,⁴² ונתן הכהן ביר' שלמה. ברומא מוכר הסופר יהודה בכמהר"ר שבת.⁴³

ב. מיון קבצי השטרות

את קבצי השטרות ניתן לחלק במספר אופנים, נציג שניים מהם. האופן הראשון – הנו חלוקה על בסיס זמני.⁴⁴ האופן השני – מבכר את החלוקה לסוגות.⁴⁵

ב.1 הגישה הכרונולוגית

ניתן לחלק את כלל הקבצים לשש חטיבות זמן שונות: המקרא, חז"ל, גאונים, ראשונים, אחרונים, וזמננו.

40. ריבלין, *הירושה*, עמ' 245, בהתבסס על דבריו של פרידמן *Jewish Marriage in* Friedman M.A., *Palestine, A Cairo Geniza Study*, Tel Aviv and New York, I, 1980; II 1981. עמ' 3-2 ובהע' 6 שם.

41. ראו: Weiss, G., "Formularies (Shetarot) reconstructed from the Cairo Geniza", *College Annual of Jewish Studies*, 2 (1973), p. 29-42, 3 (1974) p. 63-76, 4 (1975) p. 69-76. (להלן, **וייס, הלל**).

42. ראו: Weiss, G., *Legal Documents Written by the Court Clerk, Halfon ben Manasse* (dated 1100-1138), *A Study in the Diplomatics of the Cairo Geniza*, Ph.D. Dissertation, University of Pennsylvania, 1970. (להלן: **וייס, חלפון**).

43. א' ברלינר, **שריד מעיר**, קראקא תרנ"ג (להלן: **ברלינר, שריד מעיר**), עמ' 6.

44. אופן זה עולה בקנה אחד עם הגישה המחקרית לפיה יש להתייחס אל כל החיבורים שקיבצו נוסחי שטרות כחטיבה אחת.

45. ייתכן שניתן להצביע על חפיפה מסוימת בין החלוקות הללו.

א. התקופה הראשונה – תקופת המקרא

התקנת קבצי שטרות המכילים נוסחים משפטיים תקפים שהתקבלו אינה דבר חדש. היא נמשכת כבר מאות שנים, ויש אומרים אלפי שנים. המקדים שבכולם הוא ככל הנראה רבי טוביה בן רבי אליעזר, בעל "פסיקתא זוטרתא", המוכר בשם "מדרש לקח טוב". הוא מייחס את תיקון השטרות לקבלה ממושה רבינו, מפי הגבורה, יחד עם שחיטה ותקיעת שופר:

...ועל כאלה שלא בתורה שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך. שהם קבלה בישראל דור אחר דור היאך היו ישראל נוהגין... ובתיקון שטרות... כל אלה קבלה הן בישראל שלא נחלקו חכמי ישראל עליהן ומי שאינו חס על כבוד קונו ורוצה לדבר תהפוכות הרי הוא חומס נפשו ועליו נאמר 'עוכר ביתו ינחל רוח'. ואומר 'גזול אביו ואמו' 'חבר הוא לאיש משחית' חבר הוא לירבעם בן נבט שהשחית את ישראל. ואין אלו המצות ממצות אנשים מלומדה אלא קבלה ממושה רבינו מפי הגבורה שאין לסור מהן ימין ושמאל, שהרי חכמים הראשונים מסרום לחכמים האחרונים...⁴⁶

אין בידינו להצביע על קובץ שטרות מימות המקרא, אפילו לא על נוסח חלקי של מי מהשטרות. אנו מוצאים בתורה שטר אחד בלבד – "ספר הכריתות". בתורה שמו של השטר הוא "ספר".⁴⁷ אין לנו פירוט לגבי מבנהו. החכמים למדים מהציווי בתורה מספר פרטים אודותיו.⁴⁸

בנביא ירמיה נזכרים מספר ספרים באותו הפסוק: "סֵפֶר הַמִּקְנָה", "הַחֲתוּמִים", "הַמִּצְוָה", "הַחֲקִים", ו"הַגְּלוּי" או "סֵפֶר הַגְּלוּי".⁴⁹ ייתכן כי מדובר בשטר אחד בעל חלקים שונים. השם הכולל הוא "סֵפֶר מִקְנָה". השטר הכיל חלק הקרוי "הַחֲתוּמִים", וחלק אחר הקרוי "סֵפֶר הַגְּלוּי". החלקים הללו נכתבו ככל הנראה על טפסים שונים.⁵⁰ ייתכן כי בדברי הנביא ניתן

46. פסיקתא זוטרתא ויקרא אמור נז,ב.

47. המילה שטר מקורה באכדית – sitru. משמעותה כתב. בארמית – שטרא. בעברית נקלטה המילה בתקופת חז"ל ומופיעה למשל במשנה קידושין א, א: "האישה נקנית בכסף בשטר ובביאה" – מילון אבן שושן ערך "שטר". לעומתו ב' ליפשיץ, משפט ופעולה: מונחי חיוב וקניין במשפט העברי (ירושלים, תשס"ב), ערך שטר, סבור כי משמעותו הראשונית של "שטר" הייתה חריטה. ליפשיץ מציע כי "לפי משמעות זו של חריטה וחטיבה ייתכן ששטר הוא כותב השטרות". על הקשר של ה"שטר" ל"שטר" עמד כבר ריב"ג בספר השרשים, ערך "שטר". פירושו של ליפשיץ מבוסס על י' פאור, "לבירור מונח 'קורא באיגרת'", עלי ספר, טו [תשמ"ט] עמ' 21, וליברמן, יונית עמ' 231.

אולם ליפשיץ מציע גם פירוש אחר למושג "שטר" על פי הפסיקתא רבתי (לג) לפיו "ייתכן שהשם יוסד במיוחד למי שמייסר ומכה ומעשה את הדין". פירוש זה לכאורה מובן יותר. השוטר, בניגוד לשטר, נזכרים כבר בתורה. ראו גם א' גולאק, השטרות בתלמוד (בעריכת ר' קצוף), ירושלים תשנ"ד, עמ' 11 הע' 1.

48. בין היתר למדו החכמים כי יש לכתוב את השטר בכונה ייעודית עבור המוטבת, האישה לה הוא ניתן. תוכנו של השטר אמור להביע את מהותו – כך למשל השטר אמור להבהיר את עניין הכריתות שבינה לבינה. השטר יבהיר את עניין השילוח של האישה מהבית, בניגוד לאפשרות לפיה הבעל הוא המסתלק. השטר חייב להיכתב על דבר תלוש, שאינו מחובר לקרקע – גיטין כא,ב. יש שלמדו כי עליו להיות מוצר בר קיימא כמו ספר – ספרי דברים, רסט. חובת הכתיבה מוטלת על יוזם השטר, הבעל – סוטה כ,ב.

49. ראו ירמיה לב, יא: "ואקח את ספר המקנה את החתום המצווה והחוקים ואת הגלוי". שם יד: "לקוח את הספרים האלה את ספר המקנה הזה ואת החתום ואת ספר הגלוי הזה".

50. ירמיה לב, יד: "לקוח את הספרים האלה...".

לראות את מבנה השטר על חלקיו השונים, או תיאור של שטרות שונים שליוו את העסקה, ונחתמו באותו המעמד.

ב. התקופה השנייה – תקופת חז"ל

החוקרים המקדימים ביותר מייחסים "קובצים של טופסים ערוכים עם כל התיקונים ודקדוקי הלשון" לאחר חתימת המשנה.⁵¹ גולאק סבור כי בזמן התלמוד כבר היו לסופרים "ספרי שטרות",⁵² גם אסף, סבור כך.⁵³ את דבריהם הם סומכים על הלשונות המחייבים הנזכרים במשנה בנוגע לנוסחי שטרי הפרוסבול, בגיטי הנשים, ובגיטי שחרור העבדים. העובדה שבמשנה לא נזכרה כל מחלוקת בדבר הנוסח, מעידה לדעתם על היות נוסח מוסכם. נוסח כזה היה מעוגן בקובץ כתוב לדבריהם.

בפועל, **במשנה** מובאים נוסחים חלקיים לשלושה שטרות. הם נזכרים בתואר "גופו". הראשון הוא הפרוסבול,⁵⁴ והשניים הנוספים הם שני גיטין – גט אישה, וגט שחרור עבדים.⁵⁵ בנוסף נזכרים במשנה סעיפים מתוך שטרי כתובה.⁵⁶ במשנה מצויים גם סעיפים מתוך שטרות נוספים.⁵⁷ מצויים בה סעיפים אופציונאליים, הנתונים לבחירת הכותב, בהתאם לנסיבות, למשל הסתלקות מזכויות.⁵⁸ במשנה מצויות הנחיות לסופרים כיצד לכתוב טפסי שטר.⁵⁹ יש בה גם הנחיות לליטוש נוסח השטר להעצמת פעולתו.⁶⁰ **בתוספתא** ניתן למצוא את פרטיו היסודיים של מבנה השטר, בדגש על מבנה התאריך.⁶¹

בתלמוד מצויים נוסחים של מספר שטרות נוספים. למשל: שטר חליצת היבמה,⁶² שטר קבלת הגט,⁶³ ושטרי מכר.⁶⁴ בתלמוד מצויים גם סעיפים המלווים את השטר. ייתכן כי

51. גולאק **אוצר השטרות**, הקדמה.

52. גולאק, **אוצר השטרות**, מבוא, עמ' XXVI. (קובצים, טופסים – במקור בוא"ו – י"ש).

53. אסף, **שטרי רה"ג**, מבוא עמ' 5.

54. **משנה שביעית** י, ד: "זהו גופו של פרוסבול, מוסר אני לכם איש פלוני ופלוני הדינים שבמקום פלוני, שכל חוב שיש לי, שאגבנו כל זמן שארצה".

55. **משנה גיטין** ט, ג: "גופו של גט, הרי את מתרת לכל אדם. רבי יהודה אומר, ודין דיהוי ליכי מנאי ספר תרוכין ואגרת שבוקין וגט פטורין למהך להתנסבא לכל גבר דתצבין. גופו של גט שחרור, הרי את בת חורין, הרי את לעצמך".

56. **משנה כתובות** ד, ז"ב. הסעיפים המובאים כתובים בארמית ארצישראלית, דבר המעיד לכאורה על סעיפים שהשתרשו בכתובה זה זמן רב. לגודל חשיבות הסעיפים הללו התנו החכמים את הדברים כתנאי בית דין, המחייבים גם אם לא נכתבו.

57. **משנה בבא מציעא** ט, ג: "שכך כותב לו, אם אוביר ולא אעביד, אשלם במיטבא".

58. **משנה כתובות** ט, א: "הכותב לאשתו דין ודברים אין לי בנכסיה...".

59. **משנה גיטין** ג, ב: "הכותב טפסי גיטין, צריך שיניח... שטרי מלווה... שטרי מקח...".

60. **משנה בבא בתרא** ח, ז: "הכותב נכסיו לבניו, צריך שיכתוב...".

61. **תוספתא בבא בתרא** יא, ב: "גופו של שטר ביום פל' בשבת פלנית בחדש פל' בשנה פל' ובמלכות פל'".

62. **יבמות** לט"ב, "אין פלונית בת פלוני אקרבת ית פלוני יבמה קדמנא לבי דינא... ואשתמודעינהו דאחזה דמיתנא מאבא ניהו, ואמרי ליה: אי צבית ליבם יבם, ואי לא – איטלע לה רגליך דימינא, ואיטלע לה רגלא דימינא, ושרת סיניה מעל רגלודי, וירקת באנפוהי רוקא דמתחזיא לבי דינא על ארעא. ורבי חייא בר אויא מסיים בה משמיה דרב יהודה: ואקרינהו מה דכתיב בספר אורייתא דמשה."

מדובר בנויי שטר.⁶⁵ בנוסף לכך מצויים בתלמוד גם נוסחים מתוך שטרות שאינם מיועדים להמונים כי אם עבור בית הדין. דוגמה לדבר היא שטרי הנפק, הקרויים גם אשרתא דדייני.⁶⁶

ספק אם ניתן להצביע בוודאות על קובץ כתוב כזה בתקופת חז"ל, כפי שעולה לכאורה מדבריהם של גולאק ואסף. איננו מוצאים במשנה שטרות שלמים. על פי רוב מביאים החכמים סעיפים מתוך השטר בלבד. מלבד היעדר קובץ כזה בידינו, גם איננו מוצאים התייחסות לקובץ כזה במהלך הדורות.⁶⁷ קשה להצביע אפילו על רמז למין "מגילת סתרים" כזו.⁶⁸ יחד עם זאת קשה להתעלם מריבוי חלקי נוסח, של שטרות רבים כל כך, הפזורים ברחבי התלמוד. ניסוחים אלו משמשים את בסיס נוסחי השטרות עד ימינו.

ג. התקופה השלישית – תקופת הגאונים

יש בין החוקרים מי שסבור כי ראשוני הקבצים הייעודיים בתחום השטרות החלו להיכתב בתקופת הגאונים.⁶⁹ הקדום שבכולם, עליו אנו יודעים כיום הוא "ספר ברכות ושטרות", מראשית המאה השביעית.⁷⁰ בידינו נשתמרו מן הספר שני שטרות בלבד, גט חליצה וגט חירות. שרידים נרחבים יותר מצויים בידינו משטרי רס"ג. גם הוא לא הגיע לידינו כקובץ שלם.

הקבצים השלמים שבידינו הם רק מראשית המאה האחת עשרה. בתקופה זו אנו מוצאים שני קבצים. האחד – קובץ שטרות ארמי מבבל, מאת מחבר ידוע, גדול בהלכה, הלא הוא

63. גיטין לה, א: "איך פלוניתא בת פלוני קבילת גיטא מן...". ישנו גם נוסח דומה המובא ביחס לגט אישה. אמנם נחלקו האם זהו הנוסח המדויק, או שמא יש להגיהו ראו גיטין פה, ב: "דאתקין רב(א) בגיטי: איך פלניא בר פלניא פטר ותריך ית פלוניתא אינתתיה דהות אינתתיה מן קדם דנא מיומא דנן ולעלם..." וראו גולאק, **אוצר השטרות**, הקדמה XXXIV הע' 12 הדין כיצד אמורא יציע נוסח שונה לגט. הוא מתרץ, באופן דומה לתירוץ הריטב"א שם והר"ן, כי הלשון אינה מדויקת. "והא דאמרינן דאתקן רב בגטין איך פלניא בר פלניא פטר. לאו דוקא האי ליטנא דהא ספר מקנה בעינן [וצריך שידבר הוא] וכדאמרינן [יבמות קטו, ב] בההוא גיטא דאשתכח בנהרדעא אנא [אנדרולינא] נהרדעא פטרית ותרוכית יתיכי...".

64. קידושין כו, א, למשל: "שדי מכורה לך, שדי נתונה לך" או **בבא בתרא** נא, א: "שדי קנויה לך".

65. **בבא מציעא** טו, א: "שכך כותב לו מוכר ללוקה: אנא איקום ואשפי ואדכי ואמריק זביני אילין, אינן ועמליהון ושבחיהון ואיקום קדמך, וצבי זבינא דנן וקבל עלוהי". באופן דומה גם בשטר אריסות שכותב האריס לבעל השדה **בבא מציעא** קה, א: "שכך כותב לו אנא אוקים ואניר ואזרע ואחצוד ואעמר ואדוש ואידירי ואוקים כריא קדמך, ותייתי אנת ותיטול פלגא, ואנא בעמלי ובנפקות ידי פלגא."

66. למשל **כתובות** כא, א.

67. מקצת החוקרים סבורים כי אפילו התלמוד עצמו לא עלה על הכתב אפילו בימי הגאונים. כך למשל רא"ש רוזנטל, "תולדות הנוסח ובעיות עריכה בחקר התלמוד הבבלי", **תרביץ** נו (תשמ"ח), עמ' 1 ואילך: "כל אותן הערות גאונים המכריזים שעוד בימיהם לומדים את התלמוד על פה שלא מהכתב, הערות שנחשבו בגדר מליצה בלבד – באו כתבי היד והדגימו עד כמה הן נכונות ואמיתיות".

68. מגילת סתרים מוכרת לנו מאבות המלאכה בשבת. זו נזכרת בכמה מקומות בתלמוד, למשל **שבת** ו, ב; צו, ב; **בבא מציעא** צב, א.

69. ריבלין, **הירושה** עמ' 246.

70. מ' מרגליות, **הלכות ארץ ישראל מן הגניזה** (ירושלים, תשל"ד), (להלן: מרגליות, **הלכות א"י**) עמ' כו.

ספר השטרות של רב האי גאון. השני – הנו קובץ שטרות עברי, הקדום ביותר המוכר כיום, מאליסאנה שבספרד, ומחברו אינו ידוע.⁷¹

ד. התקופה הרביעית – תקופת הראשונים

בתקופת הראשונים, קבצי השטרות מצויים בעיקר בכתבי היד של המחזורים והסידורים. קבצים נוספים מתקופתם נותרו עד ימינו בכתב יד. קבצים אחדים מצויים בפוסקים. בתקופה זו מצויה העתקה רבה של כתבי יד של פרשנים ופוסקים. לעומת זאת איננו מוצאים העתקה של קבצי שטרות עצמאיים בדורות שלאחר חיבורם. בכל דור מוצאים קובץ חדש שהתחבר באותו הדור. גם לאחר המצאת הדפוס לא טרחו להעלות על מכבש הדפוס את כתבי היד הללו.

ה. התקופה החמישית – תקופת האחרונים

בתקופת האחרונים ישנם קבצים רבים. הללו יצאו עם התפשטות הדפוס. בתקופה זו היחס לקבצים משתנה לטובה. הדבר מוביל להדפסות חוזרות מרובות של הספרים "תיקוני סופרים", ו"עיתורי סופרים". רוב הקבצים הללו הם תיקוני שטרות. הקבצים ברובם עצמאיים. המפורסם שבכולם הוא "נחלת שבעה".

ו. התקופה השישית – ימינו

תקופתנו, מבוססת על המשך שימוש בהעתקות של "נחלת שבעה", והוצאה מדעית של קבצים קדמונים, ובמיעוט יצירות חדשות.

לאחרונה ניכרת התעוררות בתחום. להלן כמה דוגמאות: ספר עזר לניסוח הסכמי ממון על פי ההלכה, מאת הרב יוסף גולדברג, בשם "הסכם ממון".⁷² ספרו של הרב שמואל אליעזר שטרן "ספר השטרות להלכה ולמעשה",⁷³ הרב מרדכי צבי סילמן, הוציא את הספר "דרכי חושן", מכתבי אביו הרב יהודה סילמן. בספר מצויים שטרות, חוזים הסכמים וצוואות. רוב החוזים עוסקים בענייני בתים.⁷⁴ ספר כת"ר א כולל מאמר ארוך של הרב דוד בס, ובסופו שני חוזים.⁷⁵ הרב יעקב אברהם כהן, עמק המשפט א – דיני חוזים והסכמים, ובסופו

71. מפירות הקובץ של אליסאנה, קובץ שטרות המצוי בסוף התלמוד הבבלי, בכתב יד מינכן מאמצע המאה הארבע עשרה. יצא לאור גם כן על ידי ריבלין. על שטרי אליסאנה ראו ריבלין, אליסאנה. העיר נקראת כיום לוסנה או לוסאנה (Lucena). יש המשערים כי שמה המקורי – אליסאנה בא מתפילת ההושענות "אלי הושע נא". ככל הנראה שיבוש מוסלמי ערבי הפך את שמה ל"אליסאנה". כיום אין בעיר זכר יהודי. בומן הגאונים לעומת זאת, הייתה העיר יהודית ברובה ואף כונתה "העיר היהודית". בסוף המאה האחת עשרה עמד הרי"ף בראשות הישיבה בעיר. הקהילה היהודית זכתה לאוטונומיה רבה, שכללה אפילו שיפוט פלילי. בהמשך היו בה מגדולי הראשונים: רבי יצחק אבן גיאת, רבי יצחק אבן אלבליה, ורבי יוסף אבן מיגש תלמיד הרי"ף שעמד בראשות הישיבה.

72. הרב יוסף בן אברהם הלל גולדברג, **הסכם ממון** (ירושלים תשנ"ו). בספר מצויות הלכות שטר. בנוסף יש בו גם ניסוחים כללים ומנהגים שונים בלשונות השטר.

73. הרב שמואל אליעזר שטרן, **ספר השטרות להלכה ולמעשה** (בני ברק, תשנ"ט).

74. הרב מרדכי צבי סילמן, **דרכי חושן** (קרית ספר, תשנ"ט).

75. הרב דוד בס, "חוזים על פי דיני התורה: מבוא, דינים ועקרונות לניסוח חוזים בהתאם להלכה בצירוף דוגמאות", **כתר א** (קדומים תשנ"ו).

"נוסחאות חוזים ושטרות"⁷⁶ גם בביטאונים תורניים נמשך העיסוק בנוסח השטרות. כך למשל הרב ראטה בביטאון "משיב בהלכה" של בית דין צדק ובית ההוראה של "מכון להוראה"⁷⁷ וכך גם בספרי משפטי ארץ קניין ומסחר,⁷⁸ ובספר זה.

ז. עץ ספרי השטרות

עץ ספרי השטרות המוכרים לנו כיום ככל הנראה נראה כך.

שטרי רב האי גאון – זהו הקובץ העתיק שהגיע אלינו בשלמותו. לא זכינו לפגוש מי שהעתיק ממנו.

שטרי רס"ג – הועתקו לשטרי הרי"ב, ולספר העיטור.

שטרי אליסאנה – הועתקו לשטרי מינכן.

לשטרי מחזור ויטרי ככל הנראה אין פירות.

"עיטור סופרים" הועתק לפחות לארבעה מרכזים: ונציה, קושטא, איזמיר, וירושלים. בין היתר גם "תיקון סופרים מהר"י צבאח הירושלמי" הוא מפירותיו. אולי גם ספר "יפה נוף" מפירי פירותיו.

"תיקון שטרות קראקא" הוליד את ה"נחלת שבעה", ו"תיקוני השטרות".

ב.2 הגישה הסוגתית

הגישה הסוגתית מצביעה על הבידול בין הסוגות. בהתאמה היא בוחנת את מועד ההופעה של כל אחת מהן. זאת תחת הסתכלות על קבצי השטרות כיחידה אחת. ניתן לחלק את כלל החיבורים שקיבצו שטרות לשני סוגים. הראשון – קבצי נוסחי שטרות מומלצים, והשני – קבצי שטרות מתעדים.

א. קבצי נוסחי שטרות מומלצים

קבצי שטרות מומלצים – אלו חיבורים המקבצים נוסחים של שטרות שונים, לטובת עושי השטרות. ככל הנראה לרוב היו עושי השטרות סופרי שטרות. במקרים רבים היו הסופרים הללו אנשי צוות אורגני בבית הדין.

בקבצי השטרות ניתן למצוא שלושה תחומים: שטרי איסור והיתר, שטרי משא ומתן, ושטרי בית הדין. חלק מהקבצים עוסקים רק בתחום אחד או שניים. אחרים בשלושתם.

1. קבצי שטרי איסור והיתר

נראה כי הסוג הראשון של שטרות שהתגבש לכלל קובץ המוכר לנו, הוא בתחום איסור והיתר. שטרי הקבצים הללו הנם לרוב מתחום המעמד האישי. בנוסף לשטרי המעמד האישי הם כוללים את הפרוסבול. לשטרות אלו דרישת נוסח הלכתית. הקבצים הללו כוללים בראש ובראשונה את הגט, השטר היחיד, הנזכר כבר בתורה, בשם "ספר הכריתות". רק נוסחו נעדר מהמקרא. במקומות ובזמנים בהם העבדות הייתה מצויה,

76. הרב יעקב אברהם כהן, עמק המשפט: דיני חוזים והסכמים, א (בני ברק, תש"ס).

77. ראו למשל י' ראטה, "נוסחי שטרות", משיב בהלכה, י (תשנ"ג), עמ' סה"עב.

78. משפטי ארץ כרך ג – קניין ומסחר (עפרה, תש"ע), (בעריכת הרב עדו רכניץ ואחרים).

מוצאים בסמיכות לגט אישה, גם את גט שחרור העבד. חלק מהקבצים הללו כוללים גם שטרי משפחה נוספים כגון גט מיאון של קטנה שנישאה.

קשה להצביע על עדות לנוסח שטר בתקופת המקרא. בתקופת חז"ל, ניתן למצוא נוסח של שטרות אחדים. קבצים ייעודיים סדורים של נוסחים כאלה מצויים רק בתקופת הגאונים.

עולם ההלכה חייב להידרש לתחום שטרי איסור והיתר, ולהורות לרבים את הדרך ילכו בה. בשטרות הללו מדובר בדרישת נוסח, ולא רק בהצעת נוסח. ראייה לדבר היא בחירת המשנה להציג את נוסח השטרות הללו בלבד. מנגד, שטרות אחרים הנזכרים במשנה, לא זכו להצגת נוסח מחייב. מסתמן כי השטרות הללו הם היציבים ביותר מבחינת שמירת הנוסח לאורך הדורות. קבצים מסוג זה, הכוללים גיטין ופרוסבול, מצויים כמעט בכל החיבורים ההלכתיים בתורה שבעל פה, בדגש על הקנוניים שבהם. הם מצויים החל במשנה, דרך התלמוד והגאונים, ועד הפוסקים הראשונים והאחרונים, בהם הרי"ף, הרמב"ם, והשולחן ערוך. בנוסף הדבר מצוי גם בכמה ספרים נוספים של הראשונים כגון: ספר מישרים, ספר התרומות, מרדכי, ראבי"ה ועוד.

מי שנחשב על ידי רבים מהחוקרים כראשון קבצי השטרות המוכרים לנו כיום, הוא "ספר ברכות ושטרות", מראשית תקופת הגאונים.⁷⁹ מחיבור זה הגיעו לידינו רק שני שטרות. שניהם מתחום המעמד האישי: גט חליצה וגט חירות.

בארצות המגרב, ראשון הסידורים המוכר לנו כיום שהביא קובץ שטרות, הוא סידור רבינו שלמה ברבי נתן זצ"ל אב בית דין, מן העיר סיג'ילמסה. כל שטרותיו הינם שטרי מעמד אישי. בין היתר מצויים שם שטרי משפחה, לרבות עבדים, ושטרי שליחות לפעול פעולות בתחום המשפחה, ונסח קיום השטר. וכך כתב שם:

הפרק הכ"ח בקביעת מקצת מנוסחאות השטרות ומטרתו בפרק הזה לקבוע הנוסחאות הנצרכים בכתיבתם המיוחדת בעניני הנשואין והגט והקשור בזה וכיוצא בהן אחר כך השיחרור ואע"פ שכבר הקדמנו לכתוב סדר הסכם הנשואין כתנאיהם ודיניהם נשאר הצורך כאן בכתיבת הנוסחאות שייכתבו בעניינים הנכללים בשם וראשונה.

בתימן קבצי שטרות ככל הנראה לא היו דבר נפוץ. בין היוצאים מן הכלל הוא התכלאל, בו מופיעים, לאחר תפילת קבלת שבת, מספר שטרי משפחה.⁸⁰

2. קבצי שטרות כוללים

הסוג השני של קבצי שטרות שהופיע הוא ככל הנראה קבצי השטרות הכוללים את שלושת התחומים. המחקר, בדברו על ספרי השטרות כחטיבה אחת, מכוון ככל הנראה לקבוצה זו. קבוצת השטרות הכוללים החלה להתפתח ככל הנראה בסוף תקופת הגאונים. מסתמן כי קבוצה זו הקדימה במאות שנים את קבוצת קבצי השטרות שנתייחדו לשטרי משא ומתן בלבד.

79. ריבלין, הירושה, עמ' 246.

80. למשל תכלאל משתא שבזי, מהדורת צילום (ירושלים תשמ"ו).

על הקדומים שבספרי השטרות הכוללים, נמנים שלושת הספרים של: רב סעדיה גאון, רב האי גאון, ורבי יהודה הברצלוני. הללו עיצבו את נוסחאות השטר, ולא רק לדורם. הם היוו את אבני הבניין לספרי השטרות המאוחרים יותר.⁸¹ הנקודה המבדילה את ספריהם זה מזה היא לשונם.⁸²

קשה להצביע על חיבור הלכתי קנוני שבו קובץ שטרות כולל. החיבורים הללו כאמור הקפידו להביא בחיבוריהם שטרי איסור והיתר בלבד. יתר על כן, מחבריהם של החיבורים הקנוניים, לא הראו את כוחם בתחום שטרי משא ומתן, גם לא בחיבור עצמאי, או באיזשהו חיבור אחר שחיברו. במשנה איננו מוצאים קובץ כזה. גם לא בתלמוד. הרמב"ם לא התקין קובץ כזה, לא כחלק מחיבורו "משנה תורה", גם לא כחיבור עצמאי או כחלק מחיבור אחר שחיבר. גם בעל השולחן ערוך לא סמך חיבור מסוג זה לחיבורו, וגם בפני עצמו לא התקינו. ישנם מספר חיבורים יוצאים מן הכלל. הללו חיבורים מקיפים בתחום ההלכה, ונספחו אליהם קבצי שטרות משולבים, בהם שטרי משפחה ואיסור והיתר מחד, יחד עם שטרי משא ומתן מאידך, ביניהם: "ספר העיטור", מחזור ויטרי, ומהדורות מסוימות של "קיצור שולחן ערוך".

3. קבצי שטרי בית דין

הסוג השלישי של קבצי שטרות מומלצים שהופיעו הנו ככל הנראה קבצי שטרי בית הדין. קבוצה זו כוללת קבצי שטרות שלא נועדו להמונים, כי אם לפקידים בית הדין לצורך עבודתם, או לנציגי הציבור. ניצני נוסחי השטרות הללו מצויים כבר בתלמוד, אולם, לכלל קובץ המוכר לנו כיום הגיעו בראשית המאה השלוש עשרה. בספר יד רמ"ה לרבי מאיר בן טודרוס הלוי אבולעפיה על מסכת בבא בתרא מצוי קובץ שטרות בסוף הפרק העשירי.⁸³ הקובץ כתוב בארמית. כל שטרי הקובץ עוסקים בסדרי גביית החוב על ידי בית הדין.⁸⁴ גם גולאק בסוף חיבורו הקדיש כרבע מספרו, עבור קרוב למאה מהשטרות הללו.⁸⁵

4. קבצי שטרי משא ומתן

סוג זה, אולי באופן מפתיע, כנראה האחרון להופיע. על קבוצה זו נמנים קבצי שטרות העוסקים במשא ומתן בין איש לרעהו בדגש על תחום כריתת החוים. הקבצים הללו נעדרים שטרי מעמד אישי ולרוב אין להם נגיעה בענייני איסור והיתר. רק לעתים יש בהם

81. ריבלין, הירושה, עמ' 247.

82. ראו ריבלין, הירושה, שם. רס"ג כתב את ההוראות בספרו בערבית, ואת נוסחאות השטר בעברית. רה"ג כתב את השטרות בארמית, ואת ההנחיות בעברית. רבי יהודה הברצלוני כתב את מרבית ההוראות בעברית, וגם את נוסח השטרות כתב בעברית. יוצאים מן הכלל הנם שטרי המשפחה, כגון הגט והכתובה, בהם נשתמרה השפה הארמית. ספר השטרות של רבי יהודה הברצלוני אינו ספר מקורי, אלא העתקה של שטרי רס"ג. הוא זכה להיכלל עם שלושת ספרי היסוד, בגין שפתו. ייתכן שכיום היו מונים את שטרי אליסאנה, כקובץ השלישי במקום שטרי הרי"ב, בשל היותו קובץ מקור, שקדם לו בזמן, וגם עשה פירות – שטרי מינכן.

83. יד רמ"ה בבא בתרא קסט"ב, פט.

84. ריבלין, הירושה, עמ' 247, הע' 21. גולאק, אוצר השטרות, מבוא, עמ' XXVIII.

85. גולאק, אוצר השטרות.

נגיעה בענייני איסור, לרוב בתחום הריבית. קבצים כאלו מצויים ככל הנראה רק בימי הדפוס, אולי מעט לפני כן בסוף תקופת הראשונים. במקרים רבים הם מצויים בכפיפה אחת עם האגרונים.⁸⁶ הכוונה לחיבורים שנועדו ללמד את ההמון כיצד לכתוב את איגרותיהם.⁸⁷ יישוב לתמיהה כיצד דווקא קבוצה זו לא זכתה לחיבור משלה עד סמוך לתקופת הדפוס, ייתכן שניתן למצוא בתמורות שחלו בזמינות המסמך הכתוב ובמחירו. בעידן הקלף, הכתיבה הייתה יקרה ומסובכת. זו נעשתה לרוב על ידי סופרים מקצועיים. הללו במקרים רבים היו סמוכים לבית הדין, או היוו חלק מצוותו האורגני. בנסיבות אלו אין דרישה בקרב ההמונים למסמכים כלכליים שיסייעו להם בהתקשרות חוזית. ההמונים נזקקו בכל מקרה לסיועו של הסופר המקצועי. הלה כאמור היה סמוך במקרים רבים לבית הדין. לאור זאת את החומר המקצועי בתחום המשא ומתן, לא היה טעם להוציא בנפרד מהחומר שיועד לבית הדין ולסופריו, היינו קבצי שטרות כוללים. עם הגידול בזמינות הנייר, ובתפוצת הכתיבה, יכולים היו גם הדיוטות לכתוב מסמכים ולהתנימם, גם שלא בסמיכות לבית הדין. הדבר יצר קהל יעד רחב בהרבה שהצדיק חיבור קבצים כאלו להמון. הקבצים הללו נסמכו במקרים רבים אל ספרי הדרכה כלליים להדיוטות, בדבר שיפור נוסח הכתיבה, למשל של מכתביהם האישיים.

שטרי משא ומתן הם מהשטרות הפחות יציבים. הם משתנים בהתאם לנסיבות, ולבקשת הצדדים. בנוסף שטרי משא ומתן אמורים לפעול גם תחת מערכת חוקים זרה. מימי חז"ל ועד ימינו המערכת ההלכתית אינה הריבון והחוק שנהג היה של חברה אחרת.⁸⁸

במובנים מסוימים לעולם ההלכה יש עניין שלא להידרש לשטרות בתחום האזרחי. הללו בדרך כלל, אינם מאוזנים, ותכליתם להיטיב עם עושה השטר. התרחקות המערכת הרשמית, מעיסוק בניסוח שטרות בתחום המשא ומתן, כוללת את בתי הדין וסופריהם מחד, ואת מערכות החקיקה מאידך. גם במערכות שלטון מודרניות, לרוב נמנעת המערכת הרשמית מלהוציא קובץ מחייב של נוסחים בתחום שטרי משא ומתן. בדרך כלל החוקים השונים מגדירים רק דרישות נוסח של סעיף מסוים, אך לא מעבר לכך. זאת בין היתר בשל העובדה שביצירת נוסחים קשיחים, יש בחינה הנוגדת את חירותו של הפרט לקבוע את דרכי התקשרותו.⁸⁹ גישה זו הובילה ככל הנראה גם לכך שהספרות ההלכתית, מיעטה מלנסח שטרי משא ומתן שלמים, ומלהוציא נוסח מחייב כולל.

למרות הדברים הללו, יש בכל זאת יתרון בשטרות מקצועיים, הנערכים על ידי סופרי הדיונים, ובהתאמה, בהצגתם כקובץ הלכתי מחייב. ניסוחים מקצועיים וברורים עושים

86. למשל יפה נוף, ונציה בתוך ילקוט הלכות שטרות, מהדורת צילום (מונרו, תשנ"ג).

87. ראו למשל דב רפל, "על ספרות האגרונות", בתוך מחקרי ירושלים בספרות עברית תשנ"ב, עמ' 119 – 135. הם מוכרים גם בשםם בשפת האידיש "בריפען שטעללער".

88. גם בימינו במדינת ישראל – המערכת ההלכתית אינה הריבון, ושטרות להם השלכה ממונית מבקשים להתאים עצמם גם לחוקי המדינה. דוגמה לדבר היא ספר זה.

89. בהתאם לתיאוריה של החחים, לפרט יש את החירות לקבוע את אופני התקשרות בהם הוא חפץ. יצירת נוסח קשוח מנוגדת לחירות זו. ראו למשל ג' שלו, דיני חוזים החלק הכללי, מהדורה שלישית (ירושלים, תשס"ה). (להלן: שלו, חוזים) עמ' 18.

שלום בעם, חוסכים דיונים משפטיים, וגם ספקות בדיון. בשל כך הם מסייעים בהקניית ביטחון חוזי. הדבר מיטיב עם המשק ומסייע לצמיחתו.

ב. קבצי שטרות מתעדים

הקבצים שנסקרו עד עתה מאופיינים בכך שהם מקבצים טפסים של שטרות, ומציעים אותם למעוניינים לכתוב שטר בטריס אלה ייגשו אל המלאכה. לעומתם ישנם קבצים המתעדים שטרות ששימשו בפועל. חלק מקבצי השטרות המתעדים מבוססים על פנקסי בית הדין. הפנקסים הללו הם ספרי תיעוד של דיוני בית הדין. לרוב הם כוללים שטרות מן הסוגים השונים. רבים מהם שטרי משא ומתן.⁹⁰ השטרות הללו הגיעו לבית הדין בשל מחלוקת שאירעה בעת הרצון לממש את השטר. לשטרות אלו חיסרון מסוים, בכך שלא חסכו לבעל השטר את הצורך בדיון בבית הדין.⁹¹

קיומם של קבצים כאלה מתועד כבר מימי הראשונים. רובם של החיבורים הללו המצויים בידינו הוא ממאתיים השנים האחרונות. במאה השמונה עשרה בברלין התקיים פנקס הקהילה.⁹² בתימן היה זה "ספר הזכרונות" שנקרא גם אלמסודה.⁹³ במובנים מסוימים ניתן לראות גם בנוסחים מתוך השטרות המוצגים בתלמוד, מעין אוסף מתוך בתי הדין בזמנם. שטרות רבים, שהוצגו בבתי דין, פוזרים בספרות ההלכה, במיוחד בספרות השו"ת. בדורות האחרונים קיבצו מספר חוקרים שטרות, על בסיס רציונל מארגן כלשהו, כגון, תקופה מסוימת או אזור מסוים.⁹⁴

90. לעתים נרשמו בקבצים אלו גם עובדות שנראו חשובות בעיני הסופר, למרות שאין הם קשורים למתנהל בין כתלי בית הדין, כגון אירועים שאירעו לדמות רבנית חשובה באותה העת. ראו: הקדמה ל**אלמסודה**: פנקס בית-הדין של קהילת יהודי צנעא במאה הי"ח: כ"י Heb. 38 3281/2, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים / ההדרה ומבוא: יהודה ניני; תרגום: נסים בנימין גמליאלי (תל אביב, תשס"א). (להלן: **אלמסודה**).

91. שבת קמח, ב.

92. מייזל, פנקס.

93. הספר מכונה גם: "ספר הזכרונות". בספר נרשמו גם אירועים חשובים, כמו תולדות חכמי קהילה.

94. פורטן קיבצה את שטרות מצרים. ראו ב' פורטן ואח', **אוסף תעודות ארמיות ממצרים העתיקה**, האוניברסיטה העברית ירושלים, 1986. כרך ב' – שטרות. קואולי קיבץ שטרות ארמיים. ראו Cowley A. (ed) **Aramic papyri of the fifth century**. Oxford 1923, repr. Osnabruck 1967.

אפטוביצר קיבץ את עשרת שטרי מעשה בית הדין, העוסקים בגביית החוב ובמכירת הנכסים על ידי בית הדין, שהתפרסמו על ידו כ"שטרי בבא מתיבתא". ראו Aptowitz V., "Formularies of decrees and documents from a gaonic court", **Jewish Quarter Review** N.S 4(1913-14) p. 23-51.

גרשון וייס קיבץ שטרות מן הגניזה של סופרי בית הדין הלל והלפון. ראו: וייס הלל וווייס חלפון. דיוויס קיבץ את שטרי יהודי אנגליה, בתחום משפחה ועסקי משא ומתן, מן המאות השנים עשרה והשלוש עשרה, Davis, M. D., **Hebrew Deeds of English Jews Before 1290**. London 1888, repr. Farnborough 1969 (להלן: **דיוויס, שטרי אנגליה**).

כך יצא גם קובץ שטרות של יהודי קולוניא (Köln). בקובץ זה לא קובצו השטרות, אלא אישורים וקיומים בתחום המקרקעין והקניינים מן המאה השלוש עשרה: Stern, M. und R. Honiger, **Das Judenschreunbuch der Laurenzpfarre zu Köln**, Berlin, 1888.

דינרד קיבץ בספרו שבלים בודדות מספר שטרות. א', דינרד, **שבלים בודדות**, ירושלים תרע"ה. הוא שב ונדפס בירושלים תשל"א. אסף הוציא בתרח"צ "שטרות עתיקים מן הגניזה". ראו ש' אסף, **תורתן של**

ג. מוסד ה"ערכי": מסגרות תיעוד רשמיות ומשמעותן

בימינו, מקובל כי חוזה נערך בין שני צדדים. בדרך כלל הוא אינו זקוק לאישור שלטוני.⁹⁵ בעבר המעורבות שלטונית בהתקנת השטר הייתה משמעותית יותר. ההלכה אינה מחייבת לכתוב את השטרות אצל סופר רשמי, או במשרד משפטי כלשהו. בפועל במקרים רבים ערכו את השטרות אצל סופרים רשמיים. במהלך הדורות רגילים היו לשמור העתק מן השטרות, או לכל הפחות הקפידו לתעד את תוכן השטר במשרד המשפטי שהופקד על כך. בתי הדין שימשו במקרים רבים כמוסד התיעודי הרשמי לשטרות. בקהילות רבות היה לדבר גם השלכה דינית, לפיה בהיעדר תיעוד כזה – השטר היה חסר תוקף. בקהילות אחרות שימשו הקבצים הללו רק כספר זיכרונות לטובת הדיינים, או לטובת סופר בית הדין. קיומו של מוסד תיעודי בבית הדין ראשיתו ככל הנראה כבר בימי הבית הראשון.⁹⁶

ג.1 בימי הבית הראשון

הד ראשוני לקיומו של מוסד רשמי בו שמרו את השטרות, ניתן למצוא כבר ב"החתום" הנזכר בירמיהו. גולאק סבור כי תכלית כתיבתו וחתמתו של "החתום" הייתה להיכרך ולהיחתם, "למען יעמדו ימים רבים".⁹⁷ "ספר הגלוי" לעומת זאת היה השטר שניתן לקונה.⁹⁸ בשטר זה ניתן היה לעיין בעת הצורך.⁹⁹

גאונים וראשונים, א מספרות הגאונים (ירושלים, תרצ"ג). בר אשר הוציא שטרות ממרוקו מקהילות קצר

אסוק וגריס במאות השמונה עשרה העשרים. חלק מן השטרות נכתבו בערבית יהודית.

גולאק הוציא את "אוצר השטרות" בשנת תרפ"ו. בספר ארבע מאות ושלושה שטרות, על פי דבריו בהקדמה לספרו, עמ' V, הביא בסך הכל ארבע מאות ושלושה שטרות. בפועל יש יותר. הוא ארגן את ספרו בהתאם לשיטת המשפט הרומית. ספרי שטרות נוספים אורגנו בהתאם לשיטת המשפט הזר שנהגה בעת עריכת הספר. חלוקתו של גולאק נעשתה בהתאם לשיטה הפאנדקטיסטית, אשר נוסדה על ידי משפטני גרמניה כדרך לחקר המשפט הרומי. מידת התאמתה למשפט העברי אינה ברורה, בקרב חוקרי דורנו נשמעה ביקורת על גישתו. ראו למשל הקדמת מ"א ראבילו לגולאק, **שטרות בתלמוד**, עמ' 2 ובהע' 1. ככל הנראה הוא המאסף הגדול שבכולם. מבחינת זמנים הוא קיבץ מאז חז"ל ועד ימיו, ומבחינת המקומות השתדל שלא לפסוח על אתר. הספר שימש לא רק חוקרים כי אם גם רבנים. ראו למשל **שו"ת שרידי אש**, א, צא, עמ' רפב, המחפש עבור "הרב הגאון מהר"ב הלוי לייזרובסקי נ"י, אבד"ק מינכן" את נוסח שטר הפיטורין של כלה שבוטלו אירוסיה גם באוצר השטרות של גולאק. בספר מצויים גם שטרות במהלך הדורות שלא בהתאם להלכה. גוטמן הוציא בסינטינאטי בתשל"א מקבץ שטרות ארמיים ועבריים. ראו א' גוטמן, **מבחר שטרות הנהוגים בישראל** (סינטינאטי, תשל"א).

95. חריג לכך הוא העברת דירה, שיש לבצעה במשרדי מרשם המקרקעין (טאבו).

96. ראו לעיל בדיון על המכירה של השדה אצל ירמיהו.

97. ירמיהו לב, יד.

98. גולאק, **אוצר השטרות**, עמ' XXII.

99. לדעת **רש"י ומהר"י קרא** שם מדובר בשטר מכירה אחד. שמו של השטר הוא "ספר המקנה". ירמיהו חתם על שטר מכירה זה, ולכן הוא נקרא גם "החתום". חלוק עליהם ה"רד"ק המסביר כי מדובר בכתיבה של שלושה ספרים: החתום – זהו שטר המכירה. נספח אליו ספר תנאי המכירה, ומנהגים שנהגו במכר בזמן ביצועו. ספר נספח זה קרוי "המצווה והחוקים". "ספר הגלוי" – הוא העתקו של "ספר החתום". החתום

ג.2 בימי הבית השני – ה"ערכי" – מוסד התיקוף והתיעוד

עד שלהי ימי הבית השני התקיים מוסד בשם "ערכי".¹⁰⁰ המוסד התקיים תחת – הבולא, הלא היא הנהגת העיר.¹⁰¹ שמו של פקיד הערכי היה – ארכיוטא, או ארכון,¹⁰² וברבים ארכונטס.¹⁰³ המוסד מוכר גם בשמות אחרים כגון: "הרשות הציבורית",¹⁰⁴ "ארכא", "בית ארכא דמדינתא",¹⁰⁵ "אוצר הכתבים" או "בית גנזי הכתבים".¹⁰⁶ מוסד זה, היה בעל הסמכות לתקף שטרות ולפרסמם. הוא התנהל כמשרד משפטי ולא כבית דין המקיים דיונים. היושבים בו נמנו על שכבת ההנהגה של העם. הללו נהנו ממוניטין ומסמכות שלטונית ונראה כי נמנו על המיוחסים שבעם. ייתכן שניתן לזהות את פקידי מוסד הערכי הירושלמי, בתקופה בה הונהג על ידי היהודים, עם התואר "נקי הדעת שבירושלים",¹⁰⁷ ייתכן כי זו גם משמעות התואר "דייני גזילות".¹⁰⁸

- מיועד לשימור, הגלוי הוא עותק פתוח. גם המלבי"ם הסביר כך. בין שניהם מצויה דעת שד"ל כי מדובר בשני ספרים האחד חתום ומיועד לשמירה לזמן ארוך והאחר פתוח וזמין לעיון.
- ראו הרחבה בנידון א' ריבלין, **עיוני הפטרה**, על הפטרת בהר; גיליונות של נחמה ליבוביץ השנה העשרים ושש (תשכ"ז), להפטר בהר. יש שראו בדברי הנביא רמז למוסד הדומה למוסד 'הערכי' בו נשמרים העתקי השטרות, ואולי בו גם ניתן להם תוקפם. ראו למשל א' גולאק, **יסודי המשפט העברי**, א"ד מהדורת צילום (תל אביב, תשכ"ז). (להלן: גולאק, **משפט עברי**), חלק א סע' לה; **אוצר השטרות**, מבוא עמ' XXIII.
100. על מהותו של מוסד הערכי למדתי מפי הרב ד"ר ישעיהו בן פזי, מפי הספר ומפי הסופר. רבות למדתי מכתביו, ובהם עבודת הדוקטורט שלו, לרבות פרקים שכתב וגנזם, ובעינו הטובה, שיתפני. רבות למדתי גם משיחות בעל פה עמו. תודתי נתונה לו על כך. בנוסף למדתי על המוסד מדבריו של אשר גולאק, **לחקר תולדות המשפט העברי בתקופת התלמוד** (ירושלים, תרפ"ט). שם בפרק הרביעי העוסק במכירת הקרקעות (להלן: גולאק, **מכירת קרקעות**), במיוחד בעמודים 44-48, 54-59 דן בהרחבה במוסד.
- שמו של המוסד נרשם באופנים שונים כמו למשל: ארכיים, ערכים, ערכיים, ערכיין, ערכאות, וערכיות. בן פזי מבכר את הצורה ארכי (באל"ף). כיום רגילים יותר להשתמש בצורה ערכי (בעי"ן). ראו **מילון אבן שושן**, ערך: ערכי. יסוד המילה ביוונית ($\alpha\rho\chi\eta$, arche) שלטון, וגם (archion) בית השלטון. הצורה ארכי משמשת גם כיום במשמעות של שלטון ושררה. גם זו יסודה במילה (arche) המשמשת גם כהתחלה וראשונה. היא משמשת גם כתחילית בראש שמות ותארים בהוראה של ראש, או של הגדול ביותר כגון ארכליסטיס. ראו **אבן שושן** ערך ארכי.
101. גולאק, **מכירת קרקעות**, עמ' 44.
102. ארכון (מיוונית: $\alpha\rho\chi\omega\nu$), משמעותו היא – שליט. תואר זה שימש במקורו את מי שהיה נושא משרה בכירה בכמה "פוליס" (ערי מדינה) ביוון העתיקה, במיוחד באתונה העתיקה. בדומה למערכות שלטון רבות בעת העתיקה היו הארכונים השונים ממונים בין היתר על מערכת המשפט. כל אחד מהארכונים השונים בפוליס היה ממונה על תחום אחר במשפט. האחד על המעמד אישי, האחר על המשפט הפלילי, אחד היה ממונה על לוח הזמנים ועל שיובוץ הארכוניטים השונים למשפטים, ואחר על משפטי הנתינים הזרים שבממלכה.
103. גולאק, **מכירת קרקעות**, עמ' 44. **בירושלמי תענית** ד, ה, ובבראשית רבה וישלח, עו, נזכר ארכונטס. במקורות אלו מדובר לכאורה על צורת יחיד, למרות שביוונית ($\rho\alpha\rho\upsilon\tau\epsilon\varsigma$) זו צורת הרבים של הארכון.
104. Lewis, **The Documents from Bar kokhba period**, p.83, N. הובא על ידי בן פזי עמ' 57 הע' 88.
105. גולאק, **מכירת קרקעות**, עמ' 44.
106. **מלחמת היהודים** ב, יז, ו. המונח גנזי מצוי כבר באסתר ג, ט: "...להביא אל גנזי המלך", וגם בעזרא ו, א: "בבית ספריא די גנזיא".
107. בן פזי עמ' 61, הע' 107.
108. בן פזי עמ' 62, הע' 113, בהתבסס על דברי אפשטיין "ללקסיקון התלמודי" **תריבין** א/ג (תר"ץ) עמ' 131.

במספר מקומות בדברי חכמינו עולה כי לפקיד הערכי היה מעמד מיוחד, שנבע בין היתר מייחוסם. כך למשל המשנה מחייבת את הנושא אישה לבדוק את ייחוסה, אך פוטרת מכך מספר יוצאים מן הכלל. בין היתר נמנה שם מי שהיה חתום בערכי הישנה של ציפורי.¹⁰⁹

כך ניתן לבאר את התוספתא האומרת כי "בראשונה לא היו חותמים על כתובת נשים כשרות אלא או כהנים או לוויים או ישראלים המשיאין לכהונה".¹¹⁰ כלומר הכתובה, בשל שעבודי הקרקע שבה, הייתה חייבת להיחתם דווקא על ידי מי שהוסמך לכך בערכי. דייני הערכי נמנו על המיוחסים. כך גם יכולים להתבאר דבריו של רבי יוחנן בן זכאי המעיד על עצמו כי היה זה שחתם על כתובתה של כלה עשירה. ייתכן כי רבן יוחנן בן זכאי לאור ייחוסו היה מהחותמים בערכי של ירושלים טרם החורבן:

פעם אחת היה רבן יוחנן בן זכאי מהלך בשוק. ראה ריבה אחת שמלקטת שעורים מתחת רגלי בהמתן של ערביים... שוב אמרה לו: רבי, זכור אתה כשחתמת על כתובתי? אמר לה: הן. אמר לתלמידיו: העבודה, אני חתמתי על כתובתה של ריבה זו, היו קורין בה אלף אלפים דינרי זהב בדינרי צורי...¹¹¹

בין תפקידיו העיקריים של הערכי היו השלושה הבאים: הראשון – קיום ואשרור של השטרות שבאו לפניו. לשטר לא היה תוקף עצמי. רק אישור כזה נתן תוקף לשטר. ללא אישור כזה השטר היה חסר תוקף, ולא ניתן היה להוציאו לפועל. כל תוקפו בא לו מאישורו של הערכי. כך למשל נאמר בספרי:

לכל קדשי בני ישראל, כרת הכתוב ברית עם אהרן על כל קדשי הקדשים לגזור דין ולכרות להם ברית. לפי שבא קרח כנגד אהרן, וערער על הכהונה. משל למה הדבר דומה? למלך בשר ודם, שהיה לו בן בית, ונתן לו שדה אחת במתנה, ולא כתב, ולא חתם, ולא העלה לו בערכיים. בא אחד, וערער כנגדו על השדה. אמר לו המלך: כל מי שירצה יבוא ויערער כנגדך על השדה? בוא ואני כותב, ואני חותם, ואני מעלה לך בערכיים. כך בא קרח, וערער על הכהונה כנגדו. אמר לו המקום: כל מי שירצה יבוא ויערער כנגדך על הכהונה? בוא ואני כותב, ואני חותם, ואני מעלה לך בערכיים. לכך נאמרה פרשה זו סמוך לקרח.¹¹²

התפקיד השני של המוסד היה החזקת האנטיגרפון, העתק השטר הנאמן למקור.¹¹³ תכלית שמירה זו הייתה למנוע זיוף אפשרי של השטר מחד, או קריאת עוררין בשל טענה בדבר זיוף מאידך. העתק זה היה המסמך המשפטי המחייב. על העתק זה, טרם הפקדתו, היו

109. משנה קידושין ד, ה: "אין בודקין... רבי יוסי אומר אף מי שהיה חתום עד בערכי הישנה של ציפורי".

110. תוספתא סנהדרין ז, א.

111. אבות דרבי נתן ד.

112. ספרי במדבר פרשת קרח, קיז.

113. (ἀντίγραφον) ראו למשל ספרי דאגדתא על אסתר – מדרש פנים אחרים (בובר) נוסח א פרשה א, בביאורו "פתשגן הכתב". המילה מצויה במקורותינו גם במספר צורות נוספות כגון אנטגרפין, אנטגרפיין, אנטגרפא. ראו למשל ילקוט שמעוני פרשת תולדות, קטו.

חותמים דמויות שונות. בעל השטר היה חותם על קיומו. הארכיוטא היה כותב על השטר כי קיבלו לשמירה בערכי. תכלית שימור זה נועדה למנוע ערעור על תוקפו של השטר. שני התפקידים הללו הובילו במקרים רבים לכך שהשטר לא רק הובא לאשרור ולהפקדה במשרד, אלא גם כתיבתו הראשונה נעשתה במשרד זה.¹¹⁴ נראה כי הערכי טיפל רק בשטרות שעסקו בקרקעות. בין אם היה הדבר באופן ישיר, כמו בשטרי מכירת קרקע, ובין אם באופן עקיף, כמו שטרי חוב או שטרי כתובה, שכללו אחריות נכסים, כלומר היה בהם שעבוד קרקעות. שטרות אחרים, שלא הייתה להם נגיעה בעניין הקרקע, ככל הנראה לא הגיעו לערכי, ולא הופקדו בו.

תחום נוסף **שלישי** בחשיבותו של משרד הערכי היה זיכוי מתנה למוטבים. יש המוצאים ראייה לדבר בתוספתא:

הכותב נכסיו לעשרה בין שזכה אחד מהן ובין שזכו כולן וזכו כולן **כתב והעלה להן בערכים זכת להן הערכיים**;
המוציא עשרה עבדים בני חורין בין שיצא אחד מהן ובין שיצאו כולן יצאו כולן **כתב והעלה להן בערכיים זכת להן הערכיים**.¹¹⁵

מוסד הערכי מוכר גם ממערכת השלטון היוונית, ולפנים גם מהמערכת הבלית.¹¹⁶ שם נועדו לו מספר תפקידים. ראשית, עסקאות במקרקעין חייבות היו להתבצע בו. המוסד היה גם אחראי לפרסם בציבור את דבר המכירה. במקצת המקומות התקיים גם ספר בו נרשמו כלל העסקאות במקרקעין. דוגמה לדבר היא מצרים. נראה כי בכלל מרחבי האימפריה הרומית, וארץ ישראל בתוכם – לא נוהל ספר כזה.¹¹⁷

ג. לאחר החורבן וחורבנו של מוסד הערכי – תקופת המשנה והתלמוד

בשלב מסוים חדל מוסד הערכי מלהתקיים במתכונתו הנעלה, כפי שרומזת המשנה באומרה "מי שהיה חתום בערכי הישנה של ציפורי".¹¹⁸ תחת זאת, בחילוף הזמנים, השתלבו במערכת הפקידותית הזו, אנשים אלימים שאינם הגונים. הד לכך ניתן לשמוע מהסיפור בתלמוד הירושלמי, לפיו בביתר שמחו על חורבנה של ירושלים. זאת בשל עסקאות פיקטיביות, שביימו אנשי הארכיון בדבר מכירה כוזבת של קרקע.¹¹⁹ יש הרואים גם בהדרכת החכמים

114. גולאק, **מכירת קרקעות**, שם; בן פזי עמ' 57 הע' 18 הפנה גם למי שהתייחס לדבריו של גולאק; א' צ'ריקובר, **היהודים במצרים לאור הפפירולוגיה**, ירושלים תשכ"ג עמ' 103. י' ש' צורי, **האפוקריף**, לונדון, תש"ד, עמ' 73-74.

115. **תוספתא בבא בתרא** (ליברמן) ח, ב"ג. גולאק סבור כי תוספתא זו מתכתבת עם **המשנה בבא בתרא** ח, ו: "...מי שמת ונמצאת דייתיקי קשורה על יריכו הרי זו אינה כלום זיכה בה לאחר בין מן היורשין בין שאינו מן היורשין דבריו קיימין".

116. גולאק, **מכירת קרקעות**, עמ' 47.

117. גולאק, **מכירת קרקעות**, עמ' 55.

118. **משנה קידושין** ד, ה.

119. **ירושלמי תענית** ד, ה: "תני רבי יוסי אומר חמשים ושתים שנה עשת ביתר לאחר חרבן בית המקדש ולמה חרבה על שהדליקה נירות לאחר חורבן בית המקדש ולמה הדליקה נירות שהיו **בולוטי ירושלם** יושבים באמצע המדינה וכדו דהוון חמיי בר נש סליק לירושלם הוון אמרין ליה בנין דשמעינן עלך דאת בעי

במסכת אבות "אל תתודע לראשות", אמירה ברוח דומה, שאולי מבוססת גם כן על דברים מעין אלו. בן פזי סבור כי ייתכן שהראשות הנזכרת הינה ה"ערכי".

ג.4. השפעת הערכי על ההלכה

בן פזי סבור כי ייתכן שניתן לראות שקיעים מהמוסד בהלכה, במספר מוסדות משפטיים. חלקם משמר את המצב טרם חורבנו ואחרים מתמודדים עם חורבנו. נראה כי ביטולו של המוסד חייב את שינוי דיני השטרות, בין היתר את הכרח קיום השטרות. ייתכן כי איסור החכמים על עדות בכתב ראשיתו בביטול המוסד. כשיש מוסד בו ניתן לשמור באופן רשמי על עדויות החשש לזיוף אינו גדול. לא כן כאשר כל אחד יכול להוציא שטר מתחת ידו.

א. הלכות המבוססות על קיומו של מוסד הערכי

הפרוסבול הוא פרוס בולי, ופירושו הוא "בפני הבולי"¹²⁰. זהו שטר המתעד את המעמד בו מעידים עדי השטר על חתימתם בפני הבולוטיין. נראה כי שטר זה אשרר את מסירת שטר החוב לערכי. על שטר מסירה זה היו חותמים הדיינים, שהם פקידי הערכי. ייתכן כאמור כי פקידים אלו כלל לא היו דיינים רק אנשי מעלה הנחשבים בקהילה, או מקורבים לשלטון.

בן פזי סבור כי שטר הפרוסבול הוא מעין "שטר קיום" – "אשרתא דדינא" או "הנפק". לדעתו הלל לא יצר מוסד משפטי חדש, אלא השתמש בפרוצדורה משפטית ששימשה בזמנו במוסדות המשפטיים. לדבריו הלל רק יצר את ההבחנה בין שטרי חוב שנכתבו על ידי הסופרים ולא הועלו לערכי, אותם השביעית משמטת, לבין שטרי חוב שהועלו לערכי לאשרור ומשמרת. לגבי האחרונים תיקן הלל שהשביעית לא תשמט אותם. לפי גישתו, התקנה של הלל המבחינה בין השטרות, מבוססת על כך שרק קיום השטר בערכי בכוחו לשעבר קרקעות של החייב. בתוספתא הפרוסבולין נזכרים בסמיכות אל גורי בית הדין.¹²¹ היו שרצו ללמוד מן הסמיכות הזו כי שניהם מעשה בית דין.

הקנאת מיטלטלין אגב קרקע, מיוחסת על ידי בן פזי גם כן למוסד הערכי. הוא מבסס את דיוקו גם על לשונה של המשנה, אשר בוחרת במינוח "נכסים שיש להם אחריות", ולא במינוח קרקעות.¹²² בין היתר הוא מביא את המעשה במרוני המבקש להקנות את מיטלטליו, כנראה בתוך כתלי מוסד משפטי, המזוהה על ידי בן פזי כערכי היהודי

מתעבדה ארכונטס ובולבוטס והוא אמר לון לית בדעתי בדיל דשמעינן עלך דאת בעי מובנה אוסייא דילך והוא אמר לון לית בדעתי והוה חבריה א"ל מה את בעי מן דין כתוב ואנא חתם והוה כתיב וחבריה חתם והוון משלחין אוניתא לבר בייתה ואמרון ליה אין אתא פלניא מיעול לאוסייא דידיה לא תשבקינייה דהיא זבינה גבן וכיון דהוה שמע מינהון כן הוה אמר הלואיא איתבר ריגליה דההוא גברא ולא סלק לירושלם.

120. ראו מילון יאסטרוב עמ' 1218; מילון למילים לטיניות ויוניות בספרות התלמודית של שפרבר עמ' 150-154.

121. תוספתא בבא מציעא א, ט; תוספתא בבא בתרא יא, ז.

122. משנה קידושין א, ה: "...נכסים שאין להם אחריות נקנין עם נכסים שיש להם אחריות בכסף ובשטר ובחזקה...". בן פזי גם מציג כיוון שונה בשם אפשטיין, מבוא לספרות התנאים, עמ' 53, ועמ' 414-416, הסבור כי מדובר במונח עתיק, ולכן חז"ל השאירוהו על כנו.

שבירושלים.¹²³ מוסד הערכי כאמור לא היה נדרש לעסקאות במיטלטלין, כי אם רק לדברים הנוגעים לקרקע. לאור זאת המליצו בפני המרוני להקנות את הדברים אגב הקרקע, וכך להתגבר על הסייג החוקי.

ב. שינויים הלכתיים בעקבות ביטול הערכי

עם חורבנו של הערכי ובהיעדר מוסד רשמי לאשרור השטרות ולתיקופם, תיקנו החכמים לקיים את השטר בבית הדין. המשנה בכתובות פרק שני מדריכה כיצד לקיים את השטר. משהתקיים השטר בבית הדין כתבו לבעל השטר "שטר הנפק".¹²⁴ נוסח ההנפק הנזכר בתלמוד שם: "אשרנוהי וקימנוהי כדחזי".¹²⁵ כוונת הדברים היא כי בעל השטר הוציא את השטר בפני בית הדין. שטר ההנפק מכונה גם "קיום שטרות" או "קיום בית דין".¹²⁶ בארמית קראוהו "אשרתא דדייני" מלשון שריר וקיים, ומלשון אשור וקיום.¹²⁷ הנוסח הראשי בקיום שטרות מציין כי העדים העידו שזו "חתימת ידיהם".¹²⁸ ריבלין מצביע על נוסח משני שנמצא בשטר מן הגניזה.¹²⁹ בנוסח זה העדים מעידים שזה "כתב ידינו".¹³⁰ לדעתו, נוסח זה הוא שריד לדברי המשנה "הַעֲדִים שְׁאָמְרוּ כְּתָב יְדֵינוּ הוּא זֶה".¹³¹ היו מי שהקפידו כי בנוסח הנכתב תירשם המילה הנפק, שכן כך כונה השטר בתלמוד.¹³²

את ההנפק היו רגילים להוסיף על השטר עצמו.¹³³ במקרה בו לא נותר מקום והיה צריך לכתוב את קיום השטר בטופס נפרד היו תופרים ומדביקים את השטר, אך מקפידים לציין בקיום סימן מובהק בשטר.¹³⁴ דוגמה לדבר פירוט של שמות העדים וחתימותיהם.¹³⁵ על שטר הקיום חייבים לחתום שלושה. אחד מן השלושה חייב להיות דיין.¹³⁶

123. תוספתא בבא בתרא י, יב: "אמ' ר' אליעזר מעשה במרוני אחד שהיה בירושלם והיו לו מטלטלין הרבה וביקש ליתנם במתנה אמרו לו אין את יכול מפני שאין לך קרקע עמד וקנה סלע אחד סמוך לירושלם אמ' צפוניו של זה לפלני ועמו מאה צאן ומאה חביות דרומו של זה לפל' ועמו מאה צאן ומאה חביות וקיימו חכמים את דבריו"

124. בבא מציעא ז, ב.

125. כתובות כא, א.

126. אסף, שטרי רה"ג, סי' כב – קיום שטרות, שטרי הרי"ב, עמ' 6 השטר השני "אשרתא דדייני".

127. שם: "לשון אשרתא מלשון שריר וקיים ומלשון אשרנוהו וקימנוהו".

128. כתובות כ, א. ריבלין, הירושה, עמ' 272.

129. ריבלין, שם.

130. TS J3.20.

131. משנה כתובות ב, ג.

132. שטרי הרי"ב, עמ' 6. וראו גם ספר העיטור נב, ב. ספר החינוך, תקעט: "נוסח שטר קיום בית דין".

133. אסף, שטרי רה"ג, סי' כב – קיום שטרות: "אתקיים כתבא דנא קדמנא בבית דינא די ממונה מן בבא דמתיבתא דפלוני באתרא פלוני דנוסחיה ושהדיה כתיבין לעילא וקיומיה מניה וביה לתחתא". ובספר העיטור דף נב ע"ב "במותב תלתא כחדא הוינא והנפק שטרא דנא קדמנא וחתימי עלוהי פלוני ופלוני ומדאתו פלוני ופלוני ואסהידו כל חד וחד אחתימות ידיהן ואיתקיים שטרא דנן מיניה וביה והרי הוא שריר וקיים". ובדומה גם בשטרי הרי"ב.

134. ספר העיטור נג, א.

135. שטרי רה"ג, סי' כב: "ואם בנייר אחר הקיום ומחובר השטר תפור דבוק. כותבין. וקיומיה מלופף ביה לתחתא בכתב ידי שהדי אילין דחתימין עלוהי פלוני ופלוני ופלוני דחתימין בחתימות פלוני בן פלוני

שטר ההנפק היה נכתב כאשר הוא קיים באחת הדרכים הנזכרות במשנה. הדרך הראשונה בעדות עצמית של האדם המעיד כי זו חתימתו. דרך שנייה היא עדות של שניים המכירים את כתב ידו והדרך השלישית כאשר ניתן להשוות את החתימה על השטר על פי שטר אחר שכבר קיים בבית דין. כאשר מקיימים את השטר מתוך שטר מקיים יש להקפיד על מספר עניינים. בנוסף לשלוש הדרכים הראשיות ישנן ארבע דרכים משניות.¹³⁷

במקרה בו העדים החתומים אינם יודעים לקרוא. ניתן להביאם לבית הדין, ובית הדין יקבל מהם עדות בעל פה. לאחר שבית הדין ישווה את עדותם בעל פה בבית הדין עם זו שעליה חתמו, יוציאו שטר קיום אם כי בנוסח מעט שונה "שטרא דנן נפק קדמנא בהדין סהדין דאינון פלוני ופלוני דחתימו לעיל ולא הוו ידעו למיקרי אלא בשטרא ואסהידו אחתימות ידיהו ומדאתו ואסהידו לנא בפומיהו ואיכוון סהדותיהו כמה דכתב בשטרא איתקיים האי שטרא כד חזי והכל שריר וקים".¹³⁸

גם דין "העורר על השדה והוא חתום עליה בעד" מיוחס על ידי גולאק לביטול מוסד הערכי.¹³⁹

5.ג מוסדות התיעוד בגלות – תקופת הראשונים

למרות היעדר דרישה הלכתית של חז"ל לכתיבת שטר דווקא על ידי סופר, בזמנים רבים ובמקומות שונים התקיימה דרישה אודות טיבו של הסופר כותב השטרות. דרישה כזו לא הייתה הלכתית, כי אם דרישת מערכות המשפט של העמים אליהם גלינו. ברבות השנים, המציאות, אודות חובת כתיבת השטרות על ידי סופר רשמי, מכוחו של המשפט הזר, יצרה מנהג מדינה. מכוחו חלה גם חובה הלכתית, לכתוב את השטרות דווקא על ידי סופר רשמי. זאת לאור קבלת הקהל על עצמו, כי רק שטרות, שייעשו על ידי סופר העיר, יהיו בני

ופלוני בן פלוני בסימנהו ומדאחזיאו חתמות ידיהו על כתבא דנן ואמרו דאילין אינון חתימות ידנא בסימניהו אישרנהו וקיימנהו כד חאזי".

136. שטרי רה"ג שם.

137. הרחבה בדבר, ראו שטרי הרי"ב עמ' 5; שולחן ערוך חו"מ נו, ז.

138. עיטור נב, נציג מספר מקרים מיוחדים לגבי הנפק. התלמוד בכתובות מציג נוסח למקרה בו אירע מותו של אחד הדיונים (כתובות כב, א): "במותב תלתא הוינא וחד ליתוהי". או נוסח המתאים גם למות אחד הדיונים אולם גם אוניברסאלי (שם): "שטרא דנן נפק לקדמנא בי דינא". במקרה בו יש צורך לצרף עד דיון יש לשנות מעט את הנוסח (עיטור נב, ב) "מדאתא פלוני דחתימ בשטרא ופלוני דיינא דחתימ באשרתא ואסהידו כל חד וחד אחתימות ידיה איתקים האי שטרא כד חזי". במקרה בו נמצא רק אחד מן העדים לפנינו אך השני אינו, והעד שנמצא מכיר את חתימת יד חברו החתום על השטר, ניתן לקיים את השטר על ידי עדות שלו עם מישהו נוסף על חתימת חברו, בלא שיעיד כלל על חתימתו. לעומת זאת יראה את חתימתו לשניים אחרים, למשל יחתום על חרס, אשר יכירו כעת את חתימתו ויעידו עליה.¹³⁸ במקרה בו שניים מתוך הדיונים מכירים את שתי החתימות אך השלישי אינו מכיר את חתימותיהם מקיימים את השטר בנוסח הבא (שם): "במותב תלתא כחדא הוינא ומדאתינן אנן פלוני ופלוני ואסהידין כל חד וחד דהו' חברין דהוא נינהו חתימות ידיהו דהלין תרין סהדי דחתימי לעיל איתקים שטרא דנן כדחזי והרי הוא שריר וקיים".

139. גולאק, תולדות המשפט העברי, עמ' 56.

תוקף.¹⁴⁰ בחלק מהקהילות יזמו נציגי הקהל את התקנה לפיה שטר הזקוק לעדים יהיה בר תוקף, רק כאשר הוא נעשה על ידי סופר מתא, "סופר העיר". זאת גם בהיעדר דרישה כזו מצד המלכות.¹⁴¹ התנאים ההכרחיים למתן תוקף הלכתי לשטר המתועד דומים לקבלת התקנות השונות בקהילות. הללו מחייבים בין היתר את קבלת הקהילה, וקבלת הסכמתו של חכם העיר.¹⁴²

במקצת השטרות, בעיקר בקרב יהודי איטליה, אנו מוצאים ביטוי לחיזוק השטר במסגרת נויי השטר, בנוסח על פיו השטר יהיה תקף וייחשב כאילו נעשה על ידי סופר נוצרי.¹⁴³ לדעת גולאק הדבר מאפיין את שטרי יהודי איטליה, בעקבות חוק המדינה שחייב את הדבר. לדבריו, הדבר מצוי כבר במאה הרביעית לאלף החמישי. גם בתשובות המהרי"ק, שישב בצפון איטליה במאה החמש עשרה, אנו מוצאים התייחסות לכתיבת השטרות על ידי סופר נוצרי.¹⁴⁴ בשטר מן המאה השש עשרה ברומא נאמר "כאילו נעשה ונגמר על ידי סופר נוצרי..."¹⁴⁵ הדים שלו מצויים עד לפני כמאתיים שנה.¹⁴⁶

מוסדות תיעוד השטרות המשיכו להתקיים מאז ועד היום. במקרים רבים הייתה דרישה הלכתית לתיעוד במוסדות הרשמיים של הגויים. טיב התיעוד שונה היה ממקום למקום. יש שהיו מחזיקים העתק מדויק של השטר, ויש שהסתפקו בתיעוד של פרטי השטר בלבד, בתוך ספר רשמי של הפקיד הממונה.¹⁴⁷ כוחו של ההעתק המצוי במשרד השטרות הוגבל

140. שו"ת הרשב"א ד, קפח: "שאלתם: שטר שאינו הוא מכתבת סופר מתא, אם הוא פסול אם לאו..." תשובה: דבר ברור הוא, שאינו פסול, אלא אם כן התנו בני העיר בכך".

141. שולחן ערוך חו"מ סא, א, על פי דברי הטור המביא את תשובת הרא"ש שלא מצאתי לה מקור מלבד דברי הרא"ש. יסוד התקנה לדעת ביאור הגר"א, שם, הוא בכוח הקהילה לתקן תקנות. אודות כוח הקהילות לתקן תקנות ראו תוספתא בבא מציעא יא, כג"כ, ובדומה בבא בתרא ח.ב.

142. שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סה: "... ולתקן: שיהא סופר מתא, כותב עיקר המקח ותנאיו בפנקסו. ושיהא אותו הפנקס, נאמן כשני עדים, כדרך שנוהגים בפנקסי הערכאות..." וכן שו"ת הרשב"א ו, קמט: "...הא איכא ספר הזכרונות הערכי והוא כגופו של שטר מן הטופס שאין השטר אלא מתוך התופס וכל עצמו כל שהוא ערכי מצד המלכות מסתכי ולא מרע נפשיה... תשובה: כל מה שהסכימו בציבור בענייני ממון, רשאיין הם. והכי הוא מוסכם ומקובל, כאילו הוא דין גמור. שהסכמתם בזה חזרה להיות דין. ובלבד שיעשה מרצון הציבור. ואם יש ת"ח ממונה על הציבור, שיהא הוא נסכם עמהם, ועושים מדעתו ומרשותו."

143. לכל חפץ, שטר יד הלוואה; גולאק, אוצר השטרות, עמ' XL.

144. פסקי מהרי"ק, קכד: "על דבר שמעון שתובע מלאה חמותו ק' פרחים מכח שטר שעבוד שנשתעבדה לו בכתב נוצרי ע"י סופר נוצרי".

145. ברלינר, שריד מעיר, עמ' 4.

146. גולאק, אוצר השטרות, עמ' XL.

147. שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סה, וכן שו"ת הרשב"א ו, קמט: "...הא איכא ספר הזכרונות הערכי והוא כגופו של שטר... וכל עצמו כל שהוא ערכי מצד המלכות מסתכי ולא מרע נפשיה... ובלבד שיעשה מרצון הציבור".

במקרים רבים.¹⁴⁸ במקצת המקרים "ספר הזכרונות" לא היה מוסד רשמי, כי אם יומנו הפרטי של הפקיד.¹⁴⁹

באנגליה בימי הביניים נקרא שם המוסד "תיבת המלך",¹⁵⁰ "התיבה",¹⁵¹ לעתים בסמיכות לשם העיר כגון: "תיבת נוטינגהם",¹⁵² או "תיבת צירוגרייפא אדונינו המלך".¹⁵³ במקומות אחרים, בתקופת הראשונים, סופר העיר הרשמי החזיק יומן תיעודי, אשר זכה לשמות שונים כגון: "ספר מזכרת השטרות שהיה לספר מתא", או "ספר הזכרונות של ספר מתא", "ספר הזכרונות הערכי", וגם "מזכרת ספר מתא".¹⁵⁴ במאה השש עשרה בתורכיה נרשם ההעתק "בספר המלך ירום הודו".¹⁵⁵ קהילת "עדת ישראל" ברומא, באמצע המאה השש עשרה, הקפידה לרשום את שטרותיה בכרכי (Libri notarili) שהיו מצויים במשרד המשפטי העירוני הקרוי (Archivio Urbano).¹⁵⁶ במאה העשרים בוילנא רשמו את השטרות בספר הממשלתי "גרונדבוך".¹⁵⁷ גולאק מזכיר את ארכיון הקהילה בברלין המכיל כתבי יד של שטרות.¹⁵⁸

ד. סיכום

נוסחי שטרות מומלצים, ואפילו מחייבים, מתועדים כבר במשנה, אך ככל הנראה לא לפני כן. קבצים ייעודיים שנתייחדו לקיבוץ שטרות מוכרים לנו רק מימי הגאונים. השטרות המצויים בקבצים עוסקים בשלושה תחומים: שטרי איסור והיתר, שטרי משא ומתן, ושטרי בית דין. יוצרי הקבצים החשיבו מאוד את יצירתם, והדגישו את הצורך שבהם. חכמים אחרים לעתים הסתייגו מהם. בתקופת כתבי היד נמנעו מהעתקות של ספרי שטרות מדור קודם, אפילו כאשר הללו חוברו על ידי חכמים מפורסמים, שהעתיקו מהם חיבורים בתחומים אחרים.

בבחינת התפתחות קבצי השטרות עולה כי במהלך הדורות מתגלים קבצים מסוגים שונים. הסוג הראשון המופיע כולל את הקבצים העוסקים באיסור והיתר בלבד. לאחר מכן מופיעים קבצים הכוללים את שלושת התחומים – איסור והיתר, שטרי משא ומתן ושטרי

148. שו"ת הרשב"א ג, קעט: "...הוציאו לפניכם ספר מזכרת השטרות שהיה לספר מתא הפלוני וכתוב בו...ומה שנמצא כתוב בספר הזכרונות של הספר מתא, שנתבטלה המכירה, אינה כלום; חדא: דהוא לבדו אינו נאמן, ואפי' העיד כן בפיו, כל שכן שאין כאן אלא מתוך כתיבת המזכרת".

149. שו"ת הרשב"א ד, רעה: "... וכתבו עדותן בספר הזכרונות...".

150. ראו למשל דייוויס, שטרי אנגליה, בשטרות 182, 183 עמ' 340, 341.

151. דייוויס, שטרי אנגליה, שם.

152. דייוויס, שטרי אנגליה, עמ' 220 ובשטרות רבים בספר.

153. דייוויס, שטרי אנגליה, שטר 140 עמ' 282. ככל הנראה הכוונה לכירוגרפים (Chirographers), כך נקראו הממונים על הכתבים.

154. ראו שו"ת הרשב"א ג, קעט; ד, ערה; ו, קמט, בית יוסף חו"מ קמו, כה; לבוש שם.

155. שו"ת מהר"י בן לב א, קיב, טופס שטר הרשאה מתאריך יא אדר ה'שי"א.

156. ראו: ברלינר, שריד מעיר, עמ' 4.

157. ראו שו"ת אחיעזר ג, עא; שו"ת אפרקסתא דעניא א, קנו; שו"ת מנחת יצחק ב, צה.

158. לימים החומר יצא כולו, ראו מייל, פנקס.

בית דין, אחריהם מופיע סוג שלישי – הכולל שטרי בית דין בלבד, ורק לבסוף בסמוך להמצאת הדפוס, מופיעים קבצים ייעודיים בתחום המשא ומתן. הוצע גם להבחין בין קבצי טפסי שטרות מומלצים, לבין קבצים המתעדים שטרות שהיו בשימוש בפועל.

מוסד התיעוד הרשמי שהתקיים טרם חורבן הבית, היה "הערכי", אולם, מוסד זה התבטל ככל הנראה עקב אובדן אמון הציבור בו. יש הסבורים כי מוסדות משפטיים המוכרים בהלכה, ביניהם: הפרוסבול, והקניית מיטלטלין אגב קרקע, נקבעו על רקע קיומו של מוסד ה"ערכי".

מסתמן כי מוסדות תיקוף ותיעוד אחרים התקיימו בעם ישראל במהלך דורות מאוחרים יותר. למרות זאת חז"ל לא קבעו חובה כזאת כהלכה מחייבת, ככל הנראה בשל היעדר מוסדות רשמיים כאלה בימיהם. בתקופות מאוחרות יותר הדרישה לתיעוד ותיקוף נקבעה על ידי השלטון הזר או על ידי הקהילות היהודיות.